

## અપકૃત્યનો કાયદો

૧ )અપકૃત્યની વ્યાખ્યા આપી તેના ઘટક તત્વોની ચર્ચા કરી અપકૃત્ય અને અપરાધ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

અપકૃત્યની વ્યાખ્યા:-

અપકૃત્યની (Tort) એ કાનૂની વિજ્ઞાનમાં એક સિવિલ અન્યાય અથવા ખોટું કાર્ય છે, જેમાં એક વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના કાર્ય અથવા અકાર્યને કારણે અન્ય વ્યક્તિને નુકસાન, હાનિ અથવા આઘાત પહોંચે છે. આ અન્યાય સામાન્ય રીતે સિવિલ કાનૂન હેઠળ આવે છે અને તેનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પીડિતને વળતર (damages) આપીને ન્યાય આપવાનો હોય છે. અંગ્રેજી કાનૂની પરંપરા અનુસાર, ટોર્ટ શબ્દ લેટિન શબ્દ "tortum" પરથી આવ્યો છે, જેનો અર્થ "ટેકું" અથવા "ખોટું" થાય છે. ભારતીય કાનૂનમાં, ટોર્ટનો કાનૂન (Law of Torts) અંગ્રેજી કોમન લો પર આધારિત છે અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના ટોર્ટ જેવા કે અપમાન (defamation), અપકાર (negligence), અતિક્રમણ (trespass) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અપકૃત્યની કાનૂન મુખ્યત્વે ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે: (1) Ubi jus ibi remedium (જ્યાં અધિકાર છે ત્યાં ઉપાય છે), (2) Damnum sine injuria (નુકસાન વિના અન્યાય), અને (3) Injuria sine damno (અન્યાય વિના નુકસાન). આ કાનૂનનો ઉદ્દેશ્ય સમાજમાં વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો અને અન્યાયી કાર્યોને રોકવાનો છે.

ટોર્ટ ના મુખ્ય ઘટક તત્વો (Constituent Elements):-

ટોર્ટ ના કાનૂન હેઠળ કોઈ કાર્યને ટોર્ટ તરીકે સાબિત કરવા માટે સામાન્ય રીતે ત્રણ મુખ્ય તત્વોની જરૂર પડે છે. આ તત્વો વિવિધ પ્રકારના ટોર્ટમાં થોડા અલગ હોઈ શકે છે (જેમ કે અપકારમાં ફરજ, તોડવું, કારણ અને નુકસાન), પરંતુ સામાન્ય ટોર્ટના ઘટક તત્વો નીચે મુજબ છે:

- ખોટું કાર્ય અથવા અકાર્ય (Wrongful Act or Omission): આ તત્વમાં આરોપી (defendant) દ્વારા કરવામાં આવેલું કોઈ ખોટું કાર્ય અથવા કરવું જોઈતું હતું તે કર્યું ન હોય તેવું અકાર્ય હોવું જરૂરી છે. આ કાર્ય કાનૂની અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ વ્યક્તિની મિલકત પર અનધિકૃત પ્રવેશ (trespass) અથવા અપમાનજનક નિવેદન (defamation) આ તત્વને પૂર્ણ કરે છે. આ કાર્ય સ્વેચ્છાપૂર્વક (voluntary) હોવું જોઈએ અને તેમાં ઈરાદો (intention) અથવા અપકાર (negligence) હોઈ શકે છે. જો કાર્ય કાનૂની રીતે માન્ય હોય (જેમ કે સ્વરક્ષણમાં), તો તે ટોર્ટ નથી.
- કાનૂની નુકસાન અથવા હાનિ (Legal Damage or Injury): ટોર્ટ માં પીડિત (plaintiff)ને વાસ્તવિક અથવા કાનૂની નુકસાન થયું હોવું જરૂરી છે. આ નુકસાન શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અથવા પ્રતિષ્ઠાનું હોઈ શકે છે. મહત્વની વાત એ છે કે નુકસાન કાનૂની રીતે માન્ય હોવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, "Injuria sine damno"માં ભલે વાસ્તવિક નુકસાન ન થયું હોય, પરંતુ અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું હોય તો પણ ટોર્ટ સાબિત થઈ શકે છે (જેમ કે Ashby v. White કેસમાં મતદાનના અધિકારનું ઉલ્લંઘન). તેનાથી વિપરીત,

"Damnum sine injuria"માં નુકસાન થયું હોય પણ અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન હોય તો તોટ નથી (જેમ કે Gloucester Grammar School કેસમાં વેપારી હરીફાઈમાં નુકસાન).

3. ઉપાય અથવા વળતર (Remedy or Legal Redress): તોટ ના કાનૂનનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેમાં પીડિતને વળતર મળે. આ વળતર નાણાકીય (damages) હોઈ શકે છે, જેમ કે વાસ્તવિક નુકસાન માટે compensatory damages, અથવા દંડાત્મક (punitive damages) જો કાર્ય અત્યંત ખરાબ હોય. અન્ય ઉપાયોમાં injunction (નિષેધાત્મક આદેશ) અથવા restitution (પુનઃસ્થાપન) પણ હોઈ શકે છે. તોટ સાબિત થયા પછી કોર્ટ આ ઉપાય આપે છે.

આ તત્વોની હાજરી વિના કોઈ કાર્ય તોટ તરીકે માન્ય થતું નથી. વિવિધ તોટમાં આ તત્વોમાં વિસ્તાર હોઈ શકે છે, જેમ કે strict liability તોટમાં (જેમ કે Rylands v. Fletcher કેસ) ઈરાદો કે અપકારની જરૂર નથી.

ટોટ અને અપરાધ વચ્ચેનો તફાવત (Difference between Tort and Crime)

ટોટ અને અપરાધ (Crime) બંને કાનૂની અન્યાય છે, પરંતુ તેમની વચ્ચે મૂળભૂત તફાવત છે ટોટ સિવિલ કાનૂન હેઠળ આવે છે, જ્યારે અપરાધ ફોજદારી કાનૂન (Criminal Law) હેઠળ. નીચે વિગતવાર તફાવત સમજાવું છું:

1. પ્રકૃતિ અને અસર (Nature and Impact):

- ટોટ એ વ્યક્તિગત અથવા ખાનગી અન્યાય છે, જેમાં એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેની અસર મુખ્યત્વે પીડિત વ્યક્તિ પર પડે છે (જેમ કે અપમાન અથવા અપકાર).
- અપરાધ એ જાહેર અથવા સમાજ વિરુદ્ધ અન્યાય છે, જેમાં આરોપી સમાજના કાનૂનોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેની અસર સમગ્ર સમાજ પર પડે છે (જેમ કે હત્યા અથવા ચોરી), કારણ કે તે સમાજની શાંતિ અને વ્યવસ્થાને ખલેલ પહોંચાડે છે.

2. ઉદ્દેશ્ય અને ઉપાય (Purpose and Remedy):

- ટોટ માં ઉદ્દેશ્ય પીડિતને વળતર આપીને તેના નુકસાનની ભરપાઈ કરવાનો છે. ઉપાય મુખ્યત્વે નાણાકીય વળતર, injunction અથવા restitution છે. તેમાં આરોપીને સજા નથી મળતી, માત્ર જવાબદારી છે.
- અપરાધમાં ઉદ્દેશ્ય આરોપીને સજા આપીને સમાજને રક્ષણ આપવાનો અને અન્યને રોકવાનો છે. ઉપાયમાં જેલ, દંડ અથવા મૃત્યુદંડ જેવી સજાઓ છે. વળતર પીડિતને મળી શકે છે, પરંતુ તે મુખ્ય નથી.

3. કાર્યવાહી અને પાર્ટીઓ (Proceedings and Parties):

- ટોર્ટ માં કાર્યવાહી પીડિત વ્યક્તિ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવે છે (plaintiff vs. defendant). તે સિવિલ કોર્ટમાં ચાલે છે અને પુરાવાનું સ્તર "preponderance of evidence" (સંભાવનાના આધારે) છે.
- અપરાધમાં કાર્યવાહી રાજ્ય અથવા સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવે છે (State vs. accused). તે ક્રોજદારી કોર્ટમાં ચાલે છે અને પુરાવાનું સ્તર "beyond reasonable doubt" (સંદેહ વિના) છે.

#### 4. ઈરાદો અને જવાબદારી (Intention and Liability):

- ટોર્ટ માં ઈરાદો હોવો જરૂરી નથી; અપકાર અથવા strict liability પણ પૂરતું છે. જવાબદારી સિવિલ છે અને તેમાં વ્યક્તિગત જવાબદારી છે.
- અપરાધમાં મોટા ભાગે mens rea (ગુનેગારી ઈરાદો) જરૂરી છે (કેટલાક અપરાધમાં strict liability પણ છે). જવાબદારી ક્રોજદારી છે અને તેમાં સમાજ વિરુદ્ધ જવાબદારી છે.

#### 5. ઉદાહરણો અને કાનૂની આધાર (Examples and Legal Basis):

- ટોર્ટ ના ઉદાહરણો: અપમાન, અપકાર, નુકસાનકારક પ્રકાશન (nuisance). ભારતમાં ટોર્ટ નો કાનૂન અંગ્રેજી કોમન લો અને કેટલાક વિશેષ કાનૂનો (જેમ કે Consumer Protection Act) પર આધારિત છે.
- અપરાધના ઉદાહરણો: ચોરી (IPC 379), હત્યા (IPC 302). તે Indian Penal Code (IPC) અને Criminal Procedure Code (CrPC) હેઠળ આવે છે. કેટલાક કાર્યો બંને હોઈ શકે છે (જેમ કે assault: તોર્ટ તરીકે વળતર અને અપરાધ તરીકે સજા), પરંતુ કાર્યવાહી અલગ છે.

### 2) અપકૃત્ય વગરનું નુકસાન અને નુકસાન વગરનું અપકૃત્ય સમજાવો

ટોર્ટ કાનૂન (Law of Torts)માં "ડેમ્નમ સાઈ-ન ઈન્જુરિયા" (Damnum sine Injuria) અને "ઈન્જુરિયા સાઈ-ન ડેમ્નમ" (Injuria sine Damnum) એ બે મહત્વના સિદ્ધાંતો છે. આ સિદ્ધાંતો તોર્ટના કાનૂનના મૂળભૂત તત્વોને સમજાવે છે, જેમાં નુકસાન (damage), અન્યાય અથવા કાનૂની ઈજા (injury), અને વળતર (remedy)ના સંબંધને વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતો અંગ્રેજી કોમન લો પર આધારિત છે અને ભારતીય કાનૂની વ્યવસ્થામાં પણ માન્ય છે. તેમને વિગતવાર સમજાવે:

#### 1. ડેમ્નમ સાઈ-ન ઈન્જુરિયા (Damnum sine Injuria)

- વ્યાખ્યા અને અર્થ: આ લેટિન વાક્યનો અર્થ છે "નુકસાન વિના અન્યાય" અથવા "કાનૂની ઈજા વિના નુકસાન". તેનો મતલબ એ છે કે જો કોઈ વ્યક્તિને વાસ્તવિક નુકસાન અથવા હાનિ થાય છે, પરંતુ તે નુકસાન કોઈ કાનૂની અધિકારના ઉલ્લંઘનને કારણે નથી થયું, તો તે વ્યક્તિ તોર્ટના કાનૂન હેઠળ વળતર મેળવી શકતી નથી. અહીં "ડેમ્નમ" (damnum) નો અર્થ વાસ્તવિક નુકસાન

(જેમ કે આર્થિક, શારીરિક અથવા માનસિક હાનિ) છે, જ્યારે "ઈન્જુરિયા" (injuria) નો અર્થ કાનૂની અન્યાય અથવા અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે. જો અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન થયું હોય, તો ભલે નુકસાન મોટું હોય, તોટની કાર્યવાહી નથી થઈ શકતી. આ સિદ્ધાંત તોટના કાનૂનમાં એ વાતને ભાર આપે છે કે માત્ર નુકસાન જ તોટ સાબિત કરવા માટે પૂરતું નથી; તેની સાથે કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન પણ જરૂરી છે.

- મહત્વ અને કારણ: આ સિદ્ધાંતનું મુખ્ય કારણ એ છે તોટ નો કાનૂન વ્યક્તિઓના કાનૂની અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે, ન કે દરેક પ્રકારના નુકસાનનું. સમાજમાં વેપાર, હરીફાઈ અને અન્ય કાર્યોમાં નુકસાન થવું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જો તે કાનૂની રીતે માન્ય હોય (જેમ કે વ્યાપારી હરીફાઈ), તો તે તોટ નથી. આ સિદ્ધાંત કોટને અનાવશ્યક કેસોથી બચાવે છે અને કાનૂની અધિકારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
- ઉદાહરણો:
  - જો કોઈ વેપારી તેના હરીફને કારણે આર્થિક નુકસાન થાય (જેમ કે ઓછા ગ્રાહકો આવે), પરંતુ હરીફે કોઈ કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું હોય (જેમ કે અપમાન અથવા અપકાર), તો તે ડેમનમ સાઈ-ન ઈન્જુરિયા છે. અહીં નુકસાન છે, પરંતુ તોટ નથી.
  - અન્ય ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ તેના પડોશીના કારણે અવાજની તકલીફ અનુભવે, પરંતુ તે અવાજ કાનૂની મર્યાદામાં હોય, તો નુકસાન છે પરંતુ કાનૂની ઈજા નથી.
- પ્રસિદ્ધ કેસો:
  - Gloucester Grammar School Case (1410): આ કેસમાં એક શાળાના માલિકે બીજી શાળા ખોલીને વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષ્યા, જેનાથી પહેલી શાળાને આર્થિક નુકસાન થયું. કોર્ટે કહ્યું કે ભલે નુકસાન થયું હોય, પરંતુ કોઈ કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન નથી થયું (વેપારી હરીફાઈ કાનૂની છે), તેથી તોટ નથી. આ કેસે આ સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કર્યો.
  - Mogul Steamship Co. v. McGregor (1892): અહીં વેપારી જોડાણે હરીફ કંપનીને નુકસાન પહોંચાડ્યું, પરંતુ તે કાનૂની હરીફાઈ હતી, તેથી વળતર ન મળ્યું.
  - ભારતીય કેસ: \*\*Ushaben v. Bhagyalaxmi Chitra Mandir (1978)\*\*માં ફિલ્મમાં ધાર્મિક ભાવનાઓને નુકસાન થયું, પરંતુ કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન હોવાથી તોટ ન સાબિત થયો.

- અસર અને અપવાદો: આ સિદ્ધાંતથી પીડિતને વળતર ન મળે, પરંતુ તે કાનૂની વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવે છે. અપવાદમાં જો નુકસાન malicious (દ્વેષપૂર્ણ) હોય, તો તે conspiracy જેવા તોર્ટમાં આવી શકે છે.

## 2. ઈન્જુરિયા સાઈન ડેમ્નમ (Injuria sine Damnum)

- વ્યાખ્યા અને અર્થ: આ લેટિન વાક્યનો અર્થ છે "અન્યાય વિના નુકસાન" અથવા "નુકસાન વિના કાનૂની ઈજા". તેનો મતલબ એ છે કે જો કોઈ વ્યક્તિના કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે, તો ભલે વાસ્તવિક નુકસાન ન થયું હોય, તો પણ તે વ્યક્તિ તોર્ટના કાનૂન હેઠળ વળતર મેળવી શકે છે. અહીં "ઈન્જુરિયા" કાનૂની અન્યાય અથવા અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે, જ્યારે "ડેમ્નમ" વાસ્તવિક નુકસાન છે. તોર્ટના કાનૂનમાં આ સિદ્ધાંત "ubi jus ibi remedium" (જ્યાં અધિકાર છે ત્યાં ઉપાય છે) પર આધારિત છે, જે કહે છે કે કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય તો વળતર મળવું જોઈએ, ભલે નુકસાન ન હોય.
- મહત્વ અને કારણ: આ સિદ્ધાંત તોર્ટના કાનૂનમાં અધિકારોના રક્ષણને પ્રાથમિકતા આપે છે. તેનું કારણ એ છે કે કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન ભવિષ્યમાં મોટા નુકસાન તરફ દોરી શકે છે, તેથી તેને તરત જ રોકવું જરૂરી છે. આ સિદ્ધાંત કાનૂની વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવે છે અને વ્યક્તિઓને તેમના અધિકારો માટે લડવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- ઉદાહરણો:
  - જો કોઈ વ્યક્તિને તેના મતદાનના અધિકારથી વંચિત કરવામાં આવે, પરંતુ તેના કારણે વાસ્તવિક નુકસાન ન થાય (જેમ કે તેના પક્ષે જીતી જાય), તો પણ તે વળતર મેળવી શકે છે કારણ કે અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે.
  - અન્ય ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ તેની મિલકત પર અનધિકૃત પ્રવેશ કરે (trespass), પરંતુ કોઈ નુકસાન ન થાય, તો પણ તોર્ટ સાબિત થાય છે.
- પ્રસિદ્ધ કેસો:
  - **Ashby v. White (1703)**: આ કેસમાં મતદારને મત આપવાથી રોકવામાં આવ્યો, પરંતુ તેના કારણે વાસ્તવિક નુકસાન ન થયું (તેનો ઉમેદવાર જીતી ગયો). કોર્ટે કહ્યું કે અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયું છે, તેથી વળતર મળશે. આ કેસે આ સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કર્યો અને કહ્યું કે "કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન એ જ વળતર માટે પૂરતું છે".
  - **Marzetti v. Williams (1830)**: બેંકે ચેકનું પેમેન્ટ રોક્યું, જે અધિકારનું ઉલ્લંઘન હતું, ભલે નુકસાન ન હોય.

- ભારતીય કેસ: **\*\*Bhimsem v. Divisional Commissioner (1962)\*\***માં અધિકારનું ઉલ્લંઘન વિના નુકસાને વળતર આપવામાં આવ્યું.

- અસર અને અપવાદો: આ સિદ્ધાંતથી પીડિતને **nominal damages** (નામમાત્ર વળતર) અથવા **substantial damages** મળી શકે છે. અપવાદમાં જો ઉલ્લંઘન **trivial** (નાનું) હોય, તો કોર્ટ વળતર ન આપી શકે.

તુલના અને ટોર્ટ ના કાનૂનમાં મહત્વ

- તુલના: ડેમન સાઈ-ન ઈન્જુરિયામાં નુકસાન છે પરંતુ વળતર નથી, જ્યારે ઈન્જુરિયા સાઈ-ન ડેમનમાં વળતર છે પરંતુ નુકસાન નથી. પહેલો સિદ્ધાંત અધિકારોને પ્રાથમિકતા આપે છે, જ્યારે બીજો નુકસાનને નહીં.
- મહત્વ: આ બંને સિદ્ધાંતો ટોર્ટના કાનૂનને સંતુલિત બનાવે છે. તેઓ કાનૂની વિદ્યાર્થીઓ અને વકીલો માટે મહત્વના છે કારણ કે તેઓ ટોર્ટ સાબિત કરવા માટેના તત્વો (ખોટું કાર્ય, નુકસાન અને ઉપાય)ને સ્પષ્ટ કરે છે. ભારતમાં આ સિદ્ધાંતો **Constitution of India**ના અધિકારો સાથે જોડાયેલા છે.

૩) દાવો કોણ ના કરી શકે અને કોના પર ના થઈ શકે તે સમજાવો.

ટોર્ટ નો કાનૂન (Law of Torts) એક સિવિલ કાનૂની વ્યવસ્થા છે જે વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે અને અન્યાયથી થતા નુકસાન માટે વળતર આપે છે. જોકે, ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ અને વ્યક્તિઓના કિસ્સામાં, કેટલાક લોકો ટોર્ટ હેઠળ દાવો કરી શકતા નથી (**who cannot sue**) અને કેટલાકની વિરુદ્ધ દાવો કરી શકાતો નથી (**who cannot be sued**). આની વિગતવાર સમજણ નીચે મુજબ છે, જે ભારતીય અને અંગ્રેજી કોમન લોના સંદર્ભમાં આધારિત છે.

I. કોણ દાવો કરી શકે નહીં (**Who Cannot Sue**)

ટોર્ટના કાનૂન હેઠળ દાવો કરવા માટે, દાવેદાર (**plaintiff**) એ વ્યક્તિ અથવા એન્ટિટી હોવી જોઈએ જેનો કાનૂની અધિકાર ઉલ્લંઘન થયો હોય અને જે કોર્ટમાં દાવો દાખલ કરવા માટે સક્ષમ હોય. જોકે, નીચેના કિસ્સાઓમાં વ્યક્તિઓ અથવા એન્ટિટીઓ દાવો કરી શકતા નથી:

1. મૃત વ્યક્તિ (**Deceased Person**):

- મૃત વ્યક્તિ સ્વયં ટોર્ટનો દાવો દાખલ કરી શકે નહીં, કારણ કે ટોર્ટનો કાનૂન વ્યક્તિગત અધિકારો સાથે સંબંધિત છે અને મૃત્યુ પછી વ્યક્તિનું કાનૂની અસ્તિત્વ સમાપ્ત થાય છે.
- અપવાદ:

- ભારતમાં, Legal Representatives Act, 1855 હેઠળ, મૃત વ્યક્તિના કાનૂની વારસદારો (legal heirs) અમુક ચોક્કસ તોટ માટે દાવો કરી શકે છે, જેમ કે મૃત્યુને કારણે થયેલું આર્થિક નુકસાન (જેમ કે fatal accidents).
- ઉદાહરણ: Fatal Accidents Act, 1855 હેઠળ, મૃતકના આશ્રિતો (dependents) જેમ કે પત્ની, બાળકો અથવા માતાપિતા, અપકાર (negligence)ને કારણે મૃત્યુ થયું હોય તો વળતર માટે દાવો કરી શકે છે.
- પરંતુ અમુક તોટ, જેમ કે અપમાન (defamation), મૃત્યુ સાથે સમાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે વ્યક્તિગત પ્રકૃતિના હોય છે.

## 2. અજન્મેલું બાળક (Unborn Child):

- સામાન્ય રીતે, અજન્મેલું બાળક (foetus) ટોટ નો દાવો કરી શકતું નથી, કારણ કે તે હજી કાનૂની વ્યક્તિ (legal person) નથી.
- અપવાદ:
  - જો અજન્મેલું બાળક જન્મે ત્યારે જીવિત હોય અને તેને કોઈ ઈજા (જેમ કે અપકારથી થયેલ શારીરિક નુકસાન) થઈ હોય, તો તે જન્મ પછી દાવો કરી શકે છે.
  - ઉદાહરણ: જો ગર્ભવતી માતાને અપકારને કારણે ઈજા થાય અને તેની અસર બાળક પર પડે, તો બાળક જન્મ પછી દાવો કરી શકે છે (congenital injuries).

## 3. દિવાળિયું વ્યક્તિ (Bankrupt Person):

- જો કોઈ વ્યક્તિ દિવાળિયું (bankrupt) ઘોષિત થયું હોય, તો તેના અમુક અધિકારો (જેમ કે મિલકત સંબંધિત દાવાઓ) તેના ટ્રસ્ટી (official receiver)ને ટ્રાન્સફર થઈ જાય છે. આવા કિસ્સામાં, તે વ્યક્તિ સ્વયં તોટનો દાવો કરી શકે નહીં.
- અપવાદ: વ્યક્તિગત ઈજા (personal injury) અથવા પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન (defamation) જેવા દાવાઓ માટે દિવાળિયું વ્યક્તિ દાવો કરી શકે છે, કારણ કે આ અધિકારો ટ્રસ્ટીને ટ્રાન્સફર થતા નથી.

## 4. વિદેશી શત્રુ (Alien Enemy):

- યુદ્ધની સ્થિતિમાં, જો કોઈ વ્યક્તિ શત્રુ દેશનો નાગરિક હોય (alien enemy), તો તે ભારતમાં તોટનો દાવો કરી શકે નહીં, સિવાય કે તે ભારતમાં રહેતો હોય અને શાંતિપૂર્ણ હેતુ ધરાવતો હોય.

- ઉદાહરણ: યુદ્ધ દરમિયાન શત્રુ દેશનો નાગરિક અહીં દાવો ન કરી શકે.

#### 5. અનૈતિક અથવા ગેરકાનૂની હેતુવાળા દાવા (Immoral or Illegal Purpose):

- જો દાવેદારનો હેતુ ગેરકાનૂની હોય અથવા દાવો નૈતિક રીતે ખોટો હોય, તો તે દાવો કરી શકે નહીં.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ ગેરકાનૂની કરારના ભંગ માટે નુકસાનનો દાવો કરે, તો કોર્ટ તેને સ્વીકારશે નહીં.

#### 6. વ્યક્તિ કે જેનો અધિકાર ઉલ્લંઘન ન થયો હોય:

- જો કોઈ વ્યક્તિનો કાનૂની અધિકાર ઉલ્લંઘન ન થયો હોય, તો તે દાવો કરી શકે નહીં, ભલે તેને નુકસાન થયું હોય (જેમ કે Damnum sine Injuriaના કિસ્સામાં).
- ઉદાહરણ: Gloucester Grammar School Caseમાં, શાળાને નુકસાન થયું, પરંતુ કાનૂની અધિકારનું ઉલ્લંઘન ન હોવાથી દાવો ન થઈ શક્યો.

### II. કોની વિરુદ્ધ દાવો કરી શકાય નહીં (Who Cannot Be Sued)

તોટના કાનૂન હેઠળ, સામાન્ય રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ, સંસ્થા અથવા એન્ટિટી જે ખોટું કાર્ય કરે છે તેની વિરુદ્ધ દાવો કરી શકાય છે. જોકે, ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ અને વ્યક્તિઓને કાનૂની રોગમુક્તિ (immunity) મળે છે, જેના કારણે તેમની વિરુદ્ધ દાવો ન થઈ શકે. આવી સ્થિતિઓ નીચે મુજબ છે:

#### 1. રાજ્ય અને સરકાર (State and Sovereign):

- ભારતમાં: ભારતીય બંધારણની કલમ 300 હેઠળ, રાજ્ય (Union of India અથવા રાજ્ય સરકાર) ની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો કરી શકાય, પરંતુ તેની મર્યાદાઓ છે. રાજ્ય જો "non-sovereign functions" (બિન-સાર્વભૌમ કાર્યો, જેમ કે વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ)માં ખોટું કાર્ય કરે, તો તેની વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે છે.
- અપવાદ: જો રાજ્યનું કાર્ય "sovereign functions" (સાર્વભૌમ કાર્યો, જેમ કે રક્ષણ, યુદ્ધ, અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા) સાથે સંબંધિત હોય, તો તેની વિરુદ્ધ દાવો ન થઈ શકે.

- ઉદાહરણ: *Kasturilal v. State of UP (1965)*માં, પોલીસે સોનું જપ્ત કર્યું અને તે ગુમ થયું, પરંતુ કોર્ટે કહ્યું કે આ સાર્વભૌમ કાર્ય હોવાથી રાજ્યની જવાબદારી નથી.
- પરંતુ, *State of Andhra Pradesh v. Challa Ramakrishna Reddy (2000)*માં, કોર્ટે કહ્યું કે જો રાજ્ય બંધારણીય અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તેની વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે.

## 2. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ (President and Governor):

- ભારતીય બંધારણની કલમ 361 હેઠળ, ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યના રાજ્યપાલને તેમના પદના કાર્યો માટે વ્યક્તિગત રોગમુક્તિ (personal immunity) મળે છે. તેમની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો ન થઈ શકે.
- અપવાદ: જો તેમનું કાર્ય બંધારણીય ફરજોની બહાર હોય અને વ્યક્તિગત પ્રકૃતિનું હોય, તો દાવો શક્ય છે, પરંતુ આવા કિસ્સા દુર્લભ છે.

## 3. વિદેશી રાજ્ય અને રાજદૂત (Foreign State and Diplomats):

- વિદેશી રાજ્યો અને તેમના રાજદૂતોને આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન અને *Diplomatic Privileges Act, 1964* હેઠળ રોગમુક્તિ મળે છે. તેથી, તેમની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો ન થઈ શકે.
- અપવાદ: જો વિદેશી રાજ્ય અથવા રાજદૂત વ્યાપારી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે અથવા રોગમુક્તિનો દાવો છોડી દે, તો દાવો શક્ય છે.

## 4. ન્યાયાધીશ અને ન્યાયિક અધિકારીઓ (Judges and Judicial Officers):

- ન્યાયાધીશો અને ન્યાયિક અધિકારીઓને તેમના ન્યાયિક કાર્યો (judicial acts) માટે *Judicial Officers Protection Act, 1850* હેઠળ રોગમુક્તિ મળે છે, જો તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક (in good faith) કામ કરે.
- અપવાદ: જો ન્યાયાધીશ દુર્ભાવનાપૂર્ણ (maliciously) અથવા અધિકારક્ષેત્રની બહાર (ultra vires) કામ કરે, તો તેની વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે, પરંતુ આ દુર્લભ છે.

## 5. પતિ-પત્ની (Husband and Wife):

- અંગ્રેજી કોમન લોમાં, પહેલાં પતિ-પત્ની એકબીજાની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો ન કરી શકતા, કારણ કે તેઓ એક કાનૂની એન્ટિટી ગણાતા.

- ભારતમાં: આ નિયમ હવે લાગુ નથી. પતિ-પત્ની એકબીજાની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો કરી શકે છે, જેમ કે assault, battery, અથવા defamation માટે.
- ઉદાહરણ: જો પતિ પત્નીને શારીરિક ઈજા પહોંચાડે, તો તે તોટનો દાવો કરી શકે.

#### 6. નાના બાળકો અને દિવાના (Minors and Lunatics):

- નાના બાળકો (minors) અને માનસિક રીતે અસ્થિર વ્યક્તિઓ (lunatics) ની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો કરી શકાય છે, પરંતુ તેમની જવાબદારી ઈરાદા (intention) અથવા અપકાર (negligence) પર આધારિત હોય છે.
- ઉદાહરણ: જો બાળક અથવા દિવાનો ઈરાદાપૂર્વક અથવા અજાણતા નુકસાન કરે (જેમ કે મિલકતનો નાશ), તો તેની વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે, પરંતુ કોઈ તેમની ઉંમર અને માનસિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લે છે.

#### 7. કોર્પોરેશન અથવા સંસ્થાઓ (Corporations):

- કોર્પોરેશન (જેમ કે કંપનીઓ) ની વિરુદ્ધ તોટનો દાવો થઈ શકે છે, પરંતુ અમુક તોટ (જેમ કે assault, battery) માટે નહીં, કારણ કે તે વ્યક્તિગત પ્રકૃતિના હોય છે.
- ઉદાહરણ: કોર્પોરેશન અપકાર (negligence) અથવા nuisance માટે જવાબદાર હોઈ શકે.

#### 8. ટ્રેડ યુનિયન (Trade Unions):

- ભારતમાં, Trade Unions Act, 1926 હેઠળ, રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ યુનિયનોને અમુક કાર્યો (જેમ કે હડતાળ) માટે રોગમુક્તિ મળે છે. તેમની વિરુદ્ધ આવા કાર્યો માટે તોટનો દાવો ન થઈ શકે.
- અપવાદ: જો ટ્રેડ યુનિયન ગેરકાનૂની કાર્ય (જેમ કે હિંસા) કરે, તો દાવો થઈ શકે.

#### સારાંશ

- કોણ દાવો કરી શકે નહીં: મૃત વ્યક્તિ, અજન્મેલું બાળક (જન્મ પછી સિવાય), દિવાળિયું (અમુક કેસમાં), વિદેશી શત્રુ, અથવા જેનો કાનૂની અધિકાર ઉલ્લંઘન ન થયો હોય.
- કોની વિરુદ્ધ દાવો ન થઈ શકે: રાજ્ય (સાર્વભૌમ કાર્યોમાં), રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ, વિદેશી રાજદૂતો, ન્યાયાધીશો (નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્યમાં), અને ટ્રેડ યુનિયનો (અમુક કેસમાં).
- અપવાદો: ઉપરના ઘણા કિસ્સાઓમાં અપવાદો છે, જે કોઈના નિર્ણયો અને કાનૂની સિદ્ધાંતો (જેમ કે good faith, ultra vires, અથવા બંધારણીય અધિકારો) પર આધારિત છે

4) બદનક્ષીની વ્યાખ્યા આપી તેના પ્રકાર અને બચાવો જણાવો.

અપમાન (Defamation) એ તોટના કાનૂન હેઠળ એક સિવિલ ખોટું કાર્ય છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિ, સંસ્થા અથવા એન્ટિટી દ્વારા બીજી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા (reputation) ને નુકસાન પહોંચાડવા માટે ખોટું, અપમાનજનક અથવા હાનિકારક નિવેદન કરવામાં આવે છે. આ નિવેદન લેખિત, મૌખિક, અથવા અન્ય કોઈ માધ્યમ (જેમ કે ચિત્ર, ઇશારા) દ્વારા હોઈ શકે છે, જે પીડિતની સામાજિક, વ્યાવસાયિક અથવા વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડે છે.

ભારતમાં, અપમાન તોટના કાનૂન હેઠળ આવે છે અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાને રક્ષણ આપવાનો છે. અપમાનને સાબિત કરવા માટે ત્રણ મુખ્ય તત્વો જરૂરી છે:

1. નિવેદન અપમાનજનક હોવું જોઈએ: નિવેદન એવું હોવું જોઈએ જે પીડિતની પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડે.
2. નિવેદન ખોટું હોવું જોઈએ: નિવેદન સત્ય ન હોવું જોઈએ, અથવા તેમાં દુર્ભાવના (malice) હોવી જોઈએ.
3. નિવેદનનું પ્રકાશન: નિવેદન ત્રીજી વ્યક્તિ સમક્ષ પ્રકાશિત થયું હોવું જોઈએ (એટલે કે, દાવેદાર અને આરોપી સિવાય અન્ય કોઈએ તે જાણ્યું હોવું જોઈએ).

ભારતમાં, અપમાન એક સિવિલ તોટ તો છે જ, પરંતુ Indian Penal Code (IPC), 1860ની કલમ 499 અને 500 હેઠળ તે ફોજદારી અપરાધ પણ છે. સિવિલ કેસમાં પીડિતને વળતર (damages) મળે છે, જ્યારે ફોજદારી કેસમાં આરોપીને દંડ અથવા જેલની સજા થઈ શકે છે.

અપમાનના પ્રકારો (Types of Defamation)

અપમાન બે મુખ્ય પ્રકારનું હોય છે: લીબેલ (Libel) અને સ્લેન્ડર (Slander). આ બંને વચ્ચેનો તફાવત નીચે મુજબ છે:

1. લીબેલ (Libel):

- વ્યાખ્યા: લીબેલ એ અપમાનનું લેખિત, પ્રકાશિત અથવા કાયમી સ્વરૂપ (permanent form) છે, જેમ કે અખબારમાં લેખ, પુસ્તક, ચિત્ર, ફિલ્મ, સોશિયલ મીડિયા પોસ્ટ, અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો.
- લક્ષણો:
  - તે દૃશ્યમાન (visible) હોય છે અને લાંબા સમય સુધી અસર કરી શકે છે.

- લીબેલમાં નુકસાનની ધારણા (presumption of damage) થાય છે, એટલે કે દાવેદારે વાસ્તવિક નુકસાન સાબિત કરવું જરૂરી નથી.

- ઉદાહરણ: જો કોઈ અખબારમાં ખોટું લખે કે એક વ્યક્તિ ચોર છે, તો તે લીબેલ છે.
- ભારતમાં: લીબેલને ફોજદારી અપરાધ તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે (IPC કલમ 499).

## 2. સ્લેન્ડર (Slander):

- વ્યાખ્યા: સ્લેન્ડર એ અપમાનનું મૌખિક અથવા અસ્થાયી સ્વરૂપ (transient form) છે, જેમ કે બોલાયેલા શબ્દો, ઈશારા, અથવા અન્ય બિન-લેખિત માધ્યમો.
- લક્ષણો:
  - તે ક્ષણિક હોય છે અને તેની અસર સામાન્ય રીતે ઓછી હોય છે.
  - સ્લેન્ડરમાં દાવેદારે વાસ્તવિક નુકસાન (actual damage) સાબિત કરવું પડે છે, સિવાય કે નિવેદન ચોક્કસ શ્રેણીમાં આવે (જેમ કે ગુનાનો આરોપ, વ્યાવસાયિક પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન, અથવા નૈતિકતા પર હુમલો).
- ઉદાહરણ: જો કોઈ જાહેરમાં ખોટું બોલે કે એક વ્યક્તિ નીચ વર્ગની છે, તો તે સ્લેન્ડર છે.
- ભારતમાં: સ્લેન્ડર પણ IPC કલમ 499 હેઠળ ફોજદારી અપરાધ ગણાય છે, પરંતુ સિવિલ કેસમાં નુકસાન સાબિત કરવું જરૂરી છે.

## અપમાનના ઘટક તત્વો (Essential Elements of Defamation)

અપમાનનો દાવો સાબિત કરવા માટે નીચેના તત્વો જરૂરી છે:

1. નિવેદન અપમાનજનક હોવું જોઈએ: નિવેદન એવું હોવું જોઈએ જે સામાન્ય વ્યક્તિની નજરમાં પીડિતની પ્રતિષ્ઠાને ઘટાડે. ઉદાહરણ: કોઈને ચોર કહેવું.
2. નિવેદન ખોટું હોવું જોઈએ: જો નિવેદન સાચું હોય, તો તે અપમાન નથી (સત્ય એ બચાવ છે).
3. નિવેદનનું પ્રકાશન: નિવેદન ત્રીજી વ્યક્તિ સમક્ષ જાહેર થયું હોવું જોઈએ. જો નિવેદન ફક્ત પીડિતને કહેવામાં આવે, તો તે અપમાન નથી.
4. નુકસાનની ધારણા (લીબેલમાં) અથવા સાબિતી (સ્લેન્ડરમાં): લીબેલમાં નુકસાનની ધારણા થાય છે, જ્યારે સ્લેન્ડરમાં વાસ્તવિક નુકસાન (જેમ કે આર્થિક અથવા સામાજિક) સાબિત કરવું પડે છે.
5. ઈરાદો અથવા દુર્ભાવના: કેટલાક કેસમાં (જેમ કે ખાસ અધિકારના બચાવમાં), દુર્ભાવના (malice) હોવી જરૂરી છે.

## અપમાનના બચાવ (Defences to Defamation)

અપમાનના આરોપનો બચાવ કરવા માટે આરોપી નીચેના કાનૂની બચાવનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ બચાવ ભારતીય અને અંગ્રેજી કોમન લો પર આધારિત છે:

### 1. સત્ય (Justification or Truth):

- જો નિવેદન સાચું હોય અને તે જાહેર હિતમાં હોય, તો તે અપમાન ગણાતું નથી. સત્ય એ અપમાનનો સૌથી મજબૂત બચાવ છે, કારણ કે સાચું નિવેદન પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડે તો પણ તે કાનૂની રીતે ખોટું નથી.
- શરતો:
  - નિવેદન સંપૂર્ણ રીતે સાચું હોવું જોઈએ અથવા મોટા ભાગે સાચું હોવું જોઈએ.
  - ભારતમાં, IPC કલમ 499 હેઠળ, સત્યનો બચાવ ત્યારે જ માન્ય છે જો નિવેદન જાહેર હિતમાં હોય.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ અખબાર લખે કે એક વ્યક્તિ ગુનો કરે છે અને તે સાબિત થાય, તો તે અપમાન નથી.
- કેસ: *Alexander v. North Eastern Railway Co.* (1865)માં, સાચું નિવેદન અપમાન ન ગણાયું.

### 2. ખાસ અધિકાર (Privilege):

- ખાસ અધિકાર એવા નિવેદનોને રક્ષણ આપે છે જે ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવે છે, જ્યાં નિવેદન કરવું ફરજ કે જાહેર હિતમાં હોય. આ બચાવ બે પ્રકારનો હોય છે:
  - સંપૂર્ણ અધિકાર (Absolute Privilege):
    - આ બચાવમાં નિવેદન ભલે ખોટું હોય કે દુર્ભાવનાપૂર્ણ હોય, તેની વિરુદ્ધ દાવો ન થઈ શકે.
    - ઉદાહરણ: સંસદ અથવા વિધાનસભામાં થયેલા નિવેદનો, ન્યાયિક કાર્યવાહી દરમિયાન નિવેદનો (જેમ કે વકીલો, ન્યાયાધીશો, અથવા સાક્ષીઓના નિવેદનો).

- ભારતમાં: બંધારણની કલમ 105 (સંસદ) અને કલમ 194 (વિધાનસભા) આવા નિવેદનોને રક્ષણ આપે છે.
- શરતી અધિકાર (Qualified Privilege):
  - આ બચાવમાં નિવેદન નિષ્ઠાપૂર્વક (in good faith) અને દુર્ભાવના વિના હોવું જોઈએ. આ નિવેદનો ફરજ, જાહેર હિત, અથવા ખાનગી સંબંધો (જેમ કે નોકરીનો રિફરન્સ) માટે કરવામાં આવે છે.
  - ઉદાહરણ: એક નોકરીદાતા નોકરીના રિફરન્સમાં કર્મચારી વિશે નિવેદન કરે, અથવા પત્રકાર જાહેર હિતમાં લેખ લખે.
  - જો દુર્ભાવના (malice) સાબિત થાય, તો આ બચાવ નિષ્ફળ જાય છે.
  - કેસ: Watt v. Longsdon (1930)માં, દુર્ભાવનાને કારણે શરતી અધિકાર નિષ્ફળ ગયો.

### 3. ન્યાયી ટિપ્પણી (Fair Comment):

- જો નિવેદન જાહેર હિતના વિષય પર નિષ્ઠાપૂર્વક અને ન્યાયી ટિપ્પણી હોય, તો તે અપમાન નથી.
- શરતો:
  - ટિપ્પણી જાહેર હિતના વિષય પર હોવી જોઈએ (જેમ કે રાજકારણ, કલા, સાહિત્ય).
  - તે નિષ્ઠાપૂર્વક અને તથ્યો પર આધારિત હોવી જોઈએ.
  - તેમાં દુર્ભાવના ન હોવી જોઈએ.
- ઉદાહરણ: એક પત્રકાર નિષ્ઠાપૂર્વક ફિલ્મની ટીકા કરે, તો તે અપમાન નથી.
- કેસ: D.P. Choudhary v. Manjulata (1977)માં, અખબારે ખોટું નિવેદન પ્રકાશિત કર્યું, જે ન્યાયી ટિપ્પણી ન હોવાથી અપમાન ગણાયું.

### 4. સંમતિ (Consent):

- જો પીડિતે નિવેદનના પ્રકાશન માટે સંમતિ આપી હોય, તો તે અપમાન નથી.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના વિશે નિવેદન પ્રકાશિત કરવાની પરવાનગી આપે, તો પછી તે દાવો ન કરી શકે.

5. કાયદેસરની કાર્યવાહી (Statutory Authority):

- જો નિવેદન કાયદા હેઠળ અધિકૃત હોય (જેમ કે સરકારી અહેવાલો), તો તે અપમાન નથી.
- ઉદાહરણ: સરકારી રિપોર્ટમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશે નિવેદન હોય, તો તેની વિરુદ્ધ દાવો ન થઈ શકે.

6. નિવેદનનું સમયબાહ્ય (Limitation):

- ભારતમાં, Limitation Act, 1963 હેઠળ, અપમાનનો દાવો નિવેદનના પ્રકાશનથી એક વર્ષની અંદર દાખલ કરવો પડે છે. જો આ સમય મર્યાદા વીતી જાય, તો દાવો ન થઈ શકે.

ભારતમાં અપમાનના કેસના ઉદાહરણો

1. **Ram Jethmalani v. Subramanian Swamy (2006):** આ કેસમાં, સુબ્રમણ્યમ સ્વામીએ રામ જેઠમલાની વિશે અપમાનજનક નિવેદનો કર્યા, જે કોર્ટે અપમાન ગણ્યું કારણ કે તે ખોટા હતા અને દુર્ભાવનાપૂર્ણ હતા.
2. **R.K. Karanjia v. Thackersey (1970):** અખબારમાં પ્રકાશિત લેખને અપમાન ગણવામાં આવ્યું, કારણ કે તે જાહેર હિતમાં ન હતું.
3. **Sanjay Leela Bhansali v. Padmaavat Case (2018):** ફિલ્મ પદ્માવત પર ધાર્મિક ભાવનાઓને ઠેસ પહોંચાડવાનો આરોપ હતો, પરંતુ કોર્ટે કહ્યું કે તે અપમાન નથી, કારણ કે ચોક્કસ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન ન હતું.

અપમાનના દાવામાં વળતર (Remedies)

1. નાણાકીય વળતર (Damages):

- **Nominal Damages:** જો નુકસાન નજીવું હોય, તો નામમાત્ર વળતર મળે છે.
- **Compensatory Damages:** વાસ્તવિક નુકસાન (જેમ કે આર્થિક અથવા સામાજિક) માટે.
- **Punitive Damages:** જો નિવેદન દુર્ભાવનાપૂર્ણ હોય, તો દંડાત્મક વળતર મળે છે.

2. નિષેધાત્મક આદેશ (Injunction): કોર્ટ અપમાનજનક નિવેદનોના પ્રકાશનને રોકવા માટે આદેશ આપી શકે છે.

3. માફી (Apology): કેટલાક કેસમાં, આરોપી માફી માગે છે, જે દાવાને નબળો પાડી શકે છે.

## સારાંશ

- અપમાનની વ્યાખ્યા: ખોટું અને અપમાનજનક નિવેદન જે પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડે.
- પ્રકારો: લીબેલ (લેખિત, કાયમી) અને સ્ટેન્ડર (મૌખિક, અસ્થાયી).
- બચાવ: સત્ય, ખાસ અધિકાર (સંપૂર્ણ અને શરતી), ન્યાયી ટિપ્પણી, સંમતિ, અને કાયદેસરની કાર્યવાહી.
- ભારતમાં: અપમાન સિવિલ અને ફોજદારી બંને રીતે ગણાય છે, અને IPC કલમ 499-500 તેનું નિયમન કરે છે.

### 5) રેલેન્ડ્સ વર્સિસ ફ્લેચર નિયમની વિગતવાર ચર્ચા કરો.

રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેચર (Rylands v. Fletcher) એ ટોર્ટ ના કાનૂનમાં એક મહત્વનો અને આધારભૂત કેસ છે, જે 1868માં અંગ્રેજી કોર્ટમાં નિર્ણયાયો હતો. આ કેસે "સ્ટ્રિક્ટ લાયેબિલિટી" (strict liability) ના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કર્યો, જેમાં જમીનના અસ્વાભાવિક ઉપયોગને કારણે થતા નુકસાન માટે જવાબદારી વિના અપકાર (negligence) સાબિત કરવાની જરૂર નથી. આ નિયમ તોર્ટના કાનૂનમાં "નુકસાનકારક પદાર્થના છટકા" (escape of dangerous things) સાથે સંબંધિત છે અને તેનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પડોશીઓ અને સમાજને ખતરનાક પ્રવૃત્તિઓથી રક્ષણ આપવાનું છે.

ભારતમાં, આ નિયમ અંગ્રેજી કોમન લો પર આધારિત છે અને તેને ઘણા કેસોમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે M.C. Mehta v. Union of India (1987)માં ઓલેયમ ગેસ લીક કેસમાં. આ નિયમની વિગતવાર ચર્ચા નીચે મુજબ છે, જેમાં તેના તત્વો, અર્થ, અપવાદો, કેસો અને ભારતીય સંદર્ભનો સમાવેશ થાય છે.

### કેસની પૃષ્ઠભૂમિ અને નિયમની વ્યાખ્યા (Background and Definition of the Rule)

- કેસના તથ્યો: રાયલેન્ડ્સે તેની જમીન પર એક જળાશય (reservoir) બનાવ્યું હતું, જેમાં પાણી એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું. આ જળાશયનું પાણી છટકીને પડોશી ફ્લેચરની ખાણમાં પ્રવેશ્યું અને તેને નુકસાન પહોંચાડ્યું. રાયલેન્ડ્સે આમાં કોઈ અપકાર કર્યો ન હતો, પરંતુ કોર્ટે તેને જવાબદાર ઠેરવ્યો. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સે નિર્ણય આપ્યો કે: "જો કોઈ વ્યક્તિ તેની જમીન પર તેના હેતુ માટે કોઈ ખતરનાક પદાર્થ લાવે અને તેને એકઠો કરીને રાખે, અને જો તે પદાર્થ છટકી જાય તો તે વ્યક્તિ તેના કારણે થતા નુકસાન માટે જવાબદાર છે, ભલે તેમાં તેનો અપકાર ન હોય." આ નિયમને "રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેચરનો નિયમ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને તે સ્ટ્રિક્ટ લાયેબિલિટી પર આધારિત છે, જેમાં ઈરાદો કે અપકારની જરૂર નથી.
- નિયમનો અર્થ અને મહત્વ: આ નિયમ જમીનના માલિકને તેની જમીન પર ખતરનાક પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે સાવચેત રાખે છે. તે તોર્ટના કાનૂનમાં નુકસાનકારક પદાર્થો (જેમ કે પાણી, ગેસ,

વીજળી, રસાયણો) ના છટકવા સાથે સંબંધિત છે. આ નિયમનું મહત્વ એ છે કે તે અપકાર (negligence) અથવા અતિક્રમણ (trespass) જેવા અન્ય તોટથી અલગ છે અને તેમાં જવાબદારી આપમેળે (prima facie) લાદવામાં આવે છે. ભારતમાં, આ નિયમને પર્યાવરણીય અને ઔદ્યોગિક નુકસાનના કેસોમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે ભોપાલ ગેસ કાંડમાં.

રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેચરના નિયમના મુખ્ય તત્વો (Essential Elements of the Rule)

આ નિયમને લાગુ કરવા માટે ચાર મુખ્ય તત્વો જરૂરી છે. જો આ તત્વો પૂર્ણ થાય, તો આરોપી જવાબદાર છે:

**1. ખતરનાક પદાર્થનું એકઠું કરવું (Accumulation of Dangerous Thing):**

- આરોપીએ તેની જમીન પર કોઈ એવો પદાર્થ લાવ્યો અને એકઠો કર્યો હોવો જોઈએ જે છટકી જાય તો નુકસાન કરી શકે. આ પદાર્થ સ્વાભાવિક ન હોવો જોઈએ, જેમ કે પાણી, ગેસ, વીજળી, વિસ્ફોટકો, રસાયણો અથવા પ્રાણીઓ (જેમ કે જંગલી પ્રાણીઓ).
- ઉદાહરણ: જળાશયમાં પાણી એકઠું કરવું (Rylands v. Fletcherમાં). જો પદાર્થ સ્વાભાવિક હોય (જેમ કે વરસાદી પાણી), તો આ નિયમ લાગુ નથી.
- મહત્વ: પદાર્થ "likely to do mischief" (નુકસાન કરવાની સંભાવના) ધરાવતો હોવો જોઈએ.

**2. જમીનનો અસ્વાભાવિક ઉપયોગ (Non-Natural Use of Land):**

- જમીનનો ઉપયોગ સામાન્ય અથવા સ્વાભાવિક ન હોવો જોઈએ. "અસ્વાભાવિક" નો અર્થ એ છે કે તે જમીનના સામાન્ય ઉપયોગથી અલગ અને ખતરનાક હોય, જેમ કે ઔદ્યોગિક હેતુ માટે રસાયણો રાખવા.
- ઉદાહરણ: ઘરમાં વીજળીના વાયરો રાખવા સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વિસ્ફોટકો રાખવા અસ્વાભાવિક છે (Read v. Lyons, 1947માં, યુદ્ધ સમયે વિસ્ફોટકો અસ્વાભાવિક ન ગણાયા).
- ભારતમાં: M.C. Mehta v. Union of Indiaમાં, ઓલેયમ ગેસનું સ્ટોરેજ અસ્વાભાવિક ગણાયું.

**3. પદાર્થનો છટકવો (Escape of the Thing):**

પદાર્થ આરોપીની જમીનથી બહાર છટકીને પીડિતની જમીન અથવા મિલકત પર પહોંચ્યો હોવો જોઈએ. જો છટકવો આરોપીની જમીન અંદર જ થાય, તો આ નિયમ લાગુ નથી.

- ઉદાહરણ: પાણી જળાશયમાંથી છટકીને પડોશીની ખાણમાં પ્રવેશ્યું.
- મહત્વ: છટકવો આરોપીના નિયંત્રણમાંથી બહાર હોવો જોઈએ.

#### 4. નુકસાન (Damage):

- છટકીને કારણે વાસ્તવિક નુકસાન થયું હોવું જોઈએ, જેમ કે મિલકતનો નાશ, શારીરિક ઈજા અથવા આર્થિક હાનિ. નુકસાન પ્રત્યક્ષ અને સ્વાભાવિક પરિણામ હોવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ: ખાણમાં પાણી પ્રવેશીને તેનો નાશ થયો.
- ભારતમાં: નુકસાનમાં પર્યાવરણીય હાનિ પણ સમાવેશ થાય છે.

આ તત્વો પૂર્ણ થતા જ આરોપી જવાબદાર છે, અને પીડિતને વળતર મળે છે.

રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેચરના નિયમના અપવાદો (Exceptions to the Rule)

આ નિયમ સ્ટ્રિક્ટ છે, પરંતુ તેમાં અમુક અપવાદો છે, જેમાં આરોપી જવાબદારીથી મુક્ત થાય છે:

##### 1. પીડિતની ભૂલ (Plaintiff's Own Fault):

- જો નુકસાન પીડિતની પોતાની ભૂલને કારણે થયું હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી.
- ઉદાહરણ: **Ponting v. Noakes (1894)**માં, પીડિતના ઘોડાએ આરોપીની જમીન પરના ઝેરી વૃક્ષના પાન ખાધા, પરંતુ આરોપી જવાબદાર ન ગણાયો કારણ કે તે પીડિતની ભૂલ હતી.

##### 2. ઈશ્વરીય કાર્ય (Act of God or Vis Major):

- જો નુકસાન અણધારી અને અનિયંત્રિત કુદરતી ઘટના (જેમ કે વાવાઝોડું, ભૂકંપ) ને કારણે થયું હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી.
- ઉદાહરણ: **Nichols v. Marsland (1876)**માં, અતિ વરસાદને કારણે તળાવનું પાણી છટક્યું, પરંતુ તે ઈશ્વરીય કાર્ય ગણાયું.
- શરત: ઘટના અણધારી અને માનવીય નિયંત્રણ બહાર હોવી જોઈએ.

##### 3. પીડિતની સંમતિ (Consent of the Plaintiff):

- જો પીડિતે આરોપીની પ્રવૃત્તિ માટે સંમતિ આપી હોય, તો તે દાવો ન કરી શકે.

- ઉદાહરણ: *Carstairs v. Taylor* (1871)માં, ભાડૂતે જળાશયની હાજરી માટે સંમતિ આપી હતી.

**4. કાનૂની અધિકાર (Statutory Authority):**

- જો આરોપીનું કાર્ય કાનૂન અથવા વિશેષ અધિકાર હેઠળ હોય, તો તે જવાબદાર નથી.
- ઉદાહરણ: *Green v. Chelsea Waterworks Co.* (1894)માં, પાણીની કંપનીને કાનૂની અધિકાર હોવાથી જવાબદારી ન હતી.

**5. ત્રીજી વ્યક્તિનું કાર્ય (Act of Third Party):**

- જો નુકસાન ત્રીજી વ્યક્તિ (અજાણી) ના કાર્યને કારણે થયું હોય અને આરોપી તેને રોકી ન શક્યો હોય, તો તે જવાબદાર નથી.
- ઉદાહરણ: *Box v. Jubb* (1879)માં, ત્રીજી વ્યક્તિએ પાણી છોડ્યું, તેથી આરોપી મુક્ત થયો.

**6. સ્વાભાવિક ઉપયોગ (Natural Use):**

- જો જમીનનો ઉપયોગ સ્વાભાવિક હોય, તો નિયમ લાગુ નથી.
- ઉદાહરણ: *Rickards v. Lothian* (1913)માં, સામાન્ય પાણીના પાઈપને અસ્વાભાવિક ન ગણ્યા.

ભારતમાં રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેયરના નિયમનો અમલ અને વિકાસ:-

• ભારતીય કેસો:

- *M.C. Mehta v. Union of India* (1987): દિલ્હીમાં ઓલેયમ ગેસ લીક થયો, જેમાં સુપ્રીમ કોર્ટે આ નિયમને વિસ્તારીને "absolute liability" (સંપૂર્ણ જવાબદારી) નો સિદ્ધાંત બનાવ્યો, જેમાં અપવાદો પણ લાગુ નથી. આ કેસે પર્યાવરણીય નુકસાન માટે આ નિયમને મજબૂત કર્યો.
- *Union Carbide Corporation v. Union of India* (1989): ભોપાલ ગેસ કાંડમાં આ નિયમ લાગુ કરીને વળતર આપવામાં આવ્યું.
- *State of Punjab v. Modern Cultivators* (1965): કેનાલનું પાણી છટકીને નુકસાન થયું, પરંતુ અપકાર સાબિત થયો ન હોવાથી આરોપી જવાબદાર ગણાયો.

- **Jay Laxmi Salt Works v. State of Gujarat (1994):** કોર્ટે કહ્યું કે આ નિયમમાં નુકસાન પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ.

- ભારતીય સંદર્ભમાં વિકાસ: ભારતમાં આ નિયમને બંધારણની કલમ 21 (જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા) સાથે જોડીને વિસ્તારવામાં આવ્યો છે. તે પર્યાવરણીય કાનૂનો (જેમ કે Environment Protection Act, 1986) સાથે સંબંધિત છે. સુપ્રીમ કોર્ટે તેને "polluter pays" સિદ્ધાંત સાથે જોડ્યો છે, જેમાં ઔદ્યોગિક એકમોને સ્ટ્રિક્ટ જવાબદારી લાદવામાં આવે છે.
- ટીકા અને મર્યાદાઓ: આ નિયમની ટીકા એ છે કે તે "અસ્વાભાવિક ઉપયોગ" ની વ્યાખ્યા અસ્પષ્ટ છે અને તે આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજમાં કડક છે. ઓસ્ટ્રેલિયા અને અન્ય દેશોમાં તેને અપકાર પર આધારિત કરવામાં આવ્યો છે (Burnie Port Authority v. General Jones Pty Ltd, 1994). ભારતમાં તેને વધુ કડક બનાવવામાં આવ્યો છે.

#### ઉપાયો (Remedies)

- વળતર (Damages): પીડિતને વાસ્તવિક નુકસાન માટે compensatory damages મળે છે.
- નિષેધાત્મક આદેશ (Injunction): કોર્ટ પ્રવૃત્તિને રોકી શકે છે.
- પુનઃસ્થાપન (Abatement): પીડિત સ્વયં નુકસાનને દૂર કરી શકે છે.

સારાંશ:=

રાયલેન્ડ્સ વિરુદ્ધ ફ્લેચરનો નિયમ તોર્ટના કાનૂનમાં સ્ટ્રિક્ટ લાયબિલિટીનું મહત્વનું ઉદાહરણ છે, જે ખતરનાક પ્રવૃત્તિઓને રોકે છે. તેના તત્વો (એકઠું કરવું, અસ્વાભાવિક ઉપયોગ, છટકવો, નુકસાન) અને અપવાદો (ઈશ્વરીય કાર્ય, સંમતિ વગેરે) તેને સંતુલિત બનાવે છે. ભારતમાં તેને પર્યાવરણીય ન્યાય માટે વિસ્તારવામાં આવ્યો છે અને તે આધુનિક કેસોમાં પણ લાગુ થાય છે. આ નિયમ કાનૂની વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યાવસાયિકો માટે મહત્વનો છે, કારણ કે તે સમાજને ઔદ્યોગિક જોખમોથી રક્ષણ આપે છે.

#### 5) મોટર વાહન અધિનિયમ હેઠળ ત્રાહિત વ્યક્તિઓની જવાબદારી સમજાવો

મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988 (Motor Vehicles Act, 1988) અને તેના સુધારાઓ (જેમ કે 2019નો સુધારો) ભારતમાં વાહનો સંબંધિત કાનૂની વ્યવસ્થાને નિયંત્રિત કરે છે. આ અધિનિયમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રસ્તા પરની સલામતી, વાહન ચાલકોની જવાબદારી અને અકસ્માતમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને વળતર પૂરું પાડવાનો છે. જોકે, "ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની જવાબદારી" (liability of an injured person) નો પ્રશ્ન એક જટિલ મુદ્દો છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ (પીડિત) જવાબદાર નથી ગણાતી, પરંતુ તેની પોતાની ભૂલ અથવા બેદરકારી (contributory negligence) અકસ્માતમાં ભૂમિકા ભજવે તો તેની જવાબદારી નક્કી થઈ શકે છે. આ વિષયને વિગતવાર સમજવા માટે, આપણે મોટર વાહન

અધિનિયમની જોગવાઈઓ, ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની ભૂમિકા, વળતરની પ્રક્રિયા અને સંબંધિત કાનૂની સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરીશું.

મોટર વાહન અધિનિયમની મુખ્ય જોગવાઈઓ

મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988ના અધ્યાય 10, 11 અને 12 અકસ્માતમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને વળતર અને જવાબદારી સાથે સંબંધિત છે. ખાસ કરીને, નીચેની કલમો મહત્વની છે:

**1. કલમ 140 - નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી (No-Fault Liability):**

- આ કલમ હેઠળ, અકસ્માતમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ અથવા મૃતકના આશ્રિતોને વળતર મળે છે, ભલે આરોપી (વાહન ચાલક, માલિક અથવા વીમા કંપની)ની ભૂલ સાબિત ન થાય. આને "નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી" કહેવામાં આવે છે, જેમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની ભૂલ (જો હોય તો) ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી.
- વળતરની રકમ:
  - મૃત્યુના કેસમાં: ₹5,00,000 (2019ના સુધારા પછી).
  - કાયમી અપંગતા માટે: ₹5,00,000.
- આ જોગવાઈનો ઉદ્દેશ્ય ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને તાત્કાલિક રાહત આપવાનો છે.

**2. કલમ 163A - વિશેષ જોગવાઈઓ (Special Provisions):**

- આ કલમ હેઠળ પણ નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટીના આધારે વળતર આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં ચોક્કસ શિડ્યુલ (schedule) અનુસાર વળતરની ગણતરી થાય છે.
- આ કલમમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની ભૂલ ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી, પરંતુ તેની આવક, ઉંમર અને નુકસાનની તીવ્રતા ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

**3. કલમ 166 - વળતર માટેની અરજી:**

- આ કલમ હેઠળ, ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ અથવા મૃતકના આશ્રિતો મોટર અકસ્માત દાવા ટ્રિબ્યુનલ (Motor Accident Claims Tribunal - MACT)માં વળતર માટે અરજી કરી શકે છે.
- અહીં, જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની ભૂલ (contributory negligence) સાબિત થાય, તો તેનું વળતર ઘટાડવામાં આવી શકે છે.

**4. કલમ 161 - હિટ એન્ડ રન કેસ:**

- જો અકસ્માતમાં વાહન ચાલક ઓળખાય નહીં અને ભાગી જાય, તો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને હિટ એન્ડ રન યોજના હેઠળ વળતર મળે છે.
- વળતર: ₹2,00,000 (મૃત્યુ માટે) અને ₹50,000 (ઈજા માટે).

#### ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની જવાબદારી (Liability of an Injured Person)

સામાન્ય રીતે, ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ (પીડિત) ને અકસ્માતમાં વળતર મેળવવાનો અધિકાર હોય છે, અને તેની જવાબદારી નથી ગણાતી. જોકે, જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી અથવા ભૂલ અકસ્માતનું કારણ હોય અથવા તેમાં યોગદાન આપે, તો તેની જવાબદારી નક્કી થઈ શકે છે. આને સહયોગી બેદરકારી (Contributory Negligence) કહેવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં નીચેના મુદ્દાઓ મહત્વના છે:

##### 1. સહયોગી બેદરકારી (Contributory Negligence):

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી અકસ્માતનું એક કારણ હોય, તો તેનું વળતર ઘટાડવામાં આવી શકે છે. આનો અર્થ એ નથી કે તે સંપૂર્ણ જવાબદાર છે, પરંતુ તેની ભૂલના પ્રમાણમાં વળતર ઓછું થાય છે.
- ઉદાહરણ:
  - જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ રસ્તો ઓળંગતી વખતે ટ્રાફિક નિયમોનું પાલન ન કરે (જેમ કે ઝીબ્રા ક્રોસિંગનો ઉપયોગ ન કરે) અને અકસ્માત થાય, તો તેની બેદરકારી ગણાય.
  - જો વાહન ચાલક પણ ઝડપથી ચલાવતો હોય, તો બંનેની બેદરકારીનું પ્રમાણ નક્કી થાય (જેમ કે 70% ચાલક અને 30% ઈજાગ્રસ્ત). આ પ્રમાણે વળતર ઘટે.
- કેસ:
  - **Municipal Corporation of Delhi v. Subhagwanti (1966):** સુપ્રીમ કોર્ટે સ્પષ્ટ કર્યું કે સહયોગી બેદરકારીના કેસમાં વળતર પ્રમાણસર ઘટાડવામાં આવે.
  - **Swaraj Motors v. Gian Chand (1993):** ઈજાગ્રસ્તે હેલ્મેટ ન પહેર્યું હોવાથી તેનું વળતર 20% ઘટાડવામાં આવ્યું.

##### 2. એકમાત્ર બેદરકારી (Sole Negligence):

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી જ અકસ્માતનું એકમાત્ર કારણ હોય, તો તેને વળતર મળતું નથી, કારણ કે આરોપી (ચાલક અથવા માલિક)ની કોઈ ભૂલ નથી.

- ઉદાહરણ: જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ નશામાં હોય અને રસ્તાની વચ્ચે દોડી જાય, અને ચાલક નિયમોનું પાલન કરતો હોય, તો ઈજાગ્રસ્તને વળતર ન મળે.
- કેસ: **Davies v. Mann (1842)**માં, ગધેડાને રસ્તા પર બાંધી રાખવું બેદરકારી હતી, પરંતુ ચાલકની ઝડપે અકસ્માત થયો, તેથી ચાલક જવાબદાર ગણાયો.

### 3. નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી હેઠળ જવાબદારી:

- કલમ 140 અને 163A હેઠળ, ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી. આનો અર્થ એ છે કે ભલે ઈજાગ્રસ્તે બેદરકારી કરી હોય, તેને નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી હેઠળ નિશ્ચિત વળતર મળે છે.
- ઉદાહરણ: જો રાહદારી ખોટી રીતે રસ્તો ઓળંગે અને અકસ્માત થાય, તો પણ તેને ₹50,000 (ઈજા માટે) મળી શકે.
- આ જોગવાઈનો ઉદ્દેશ્ય ઝડપી ન્યાય અને રાહત આપવાનો છે.

### 4. હેલ્મેટ અને સલામતી નિયમોનું ઉલ્લંઘન:

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ (જેમ કે બાઈક ચાલક) હેલ્મેટ ન પહેરે અથવા સલામતી નિયમોનું પાલન ન કરે, તો તેની બેદરકારી ગણાય અને વળતર ઘટાડવામાં આવી શકે છે.
- કેસ: **New India Assurance Co. Ltd. v. Shivaji (2011)**માં, હેલ્મેટ ન પહેરવાને કારણે વળતર ઘટાડવામાં આવ્યું.

### 5. નશામાં ડ્રાઈવિંગ અથવા ગેરકાનૂની વર્તન:

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ નશામાં હોય અથવા ગેરકાનૂની રીતે વર્તે (જેમ કે રોંગ સાઈડ ડ્રાઈવિંગ), તો તેની જવાબદારી નક્કી થઈ શકે છે. આવા કેસમાં વળતર ઘટે અથવા નકારવામાં આવે.
- કેસ: **Oriental Insurance Co. Ltd. v. Sudhakaran (1997)**માં, નશામાં ડ્રાઈવિંગને કારણે વળતર ઘટાડવામાં આવ્યું.

## વળતરની ગણતરી અને પ્રક્રિયા

### 1. વળતરના પ્રકારો:

- આર્થિક નુકસાન: ઈજાને કારણે આવકનું નુકસાન, ચિકિત્સા ખર્ચ, અથવા મિલકતનું નુકસાન.

- બિન-આર્થિક નુકસાન: દુઃખ, પીડા, અને જીવનની ગુણવત્તાનું નુકસાન.
- દંડાત્મક નુકસાન: જો આરોપીની બેદરકારી અત્યંત ગંભીર હોય.
- ભવિષ્યનું નુકસાન: કાયમી અપંગતાને કારણે ભવિષ્યની આવકનું નુકસાન.

## 2. ગણતરીના પરિબલો:

- ઈજાગ્રસ્તની ઉંમર અને આવક: યુવાન વ્યક્તિને વધુ વળતર મળે, કારણ કે તેની ભવિષ્યની આવકનું નુકસાન વધુ હોય.
- ઈજાની તીવ્રતા: કાયમી અપંગતા અથવા અંગછેદન માટે વધુ વળતર.
- સહયોગી બેદરકારી: જો ઈજાગ્રસ્તની ભૂલ હોય, તો વળતર ઘટે.
- કેસ: *Sarla Verma v. Delhi Transport Corporation (2009)*માં, સુપ્રીમ કોર્ટે વળતરની ગણતરી માટે શિડ્યૂલ અને મલ્ટિપ્લાયર પદ્ધતિ સ્થાપિત કરી.

## 3. વળતરની પ્રક્રિયા:

- અરજી: ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ અથવા તેના આશ્રિતો MACTમાં અરજી કરે છે.
- વીમા કંપનીની ભૂમિકા: કલમ 149 હેઠળ, વાહનનો વીમો હોય તો વીમા કંપની વળતર ચૂકવે છે.
- સમય મર્યાદા: Limitation Act, 1963 હેઠળ, અકસ્માતથી 6 મહિનામાં અરજી કરવી જોઈએ, પરંતુ કોર્ટ પાસે આ મર્યાદા હળવી કરવાની સત્તા છે.

ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની જવાબદારીના અન્ય પાસાં

## 1. ટ્રાફિક નિયમોનું પાલન:

- ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ (જેમ કે રાહદારી, સાયકલ ચાલક, અથવા બાઈક ચાલક) એ ટ્રાફિક નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ, જેમ કે ઝીબ્રા ક્રોસિંગનો ઉપયોગ, હેલ્મેટ, અથવા સિગ્નલનું પાલન. નિયમોનું ઉલ્લંઘન તેની જવાબદારી નક્કી કરે છે.

## 2. ઈજાગ્રસ્ત ચાલકની જવાબદારી:

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ પોતે વાહન ચલાવતો હોય અને તેની બેદરકારી (જેમ કે ઓવરસ્પીડિંગ, નશામાં ડ્રાઈવિંગ) અકસ્માતનું કારણ હોય, તો તેનું વળતર ઘટે અથવા નકારવામાં આવે.

- કેસ: **United India Insurance Co. Ltd. v. Sunil Kumar (2017)**માં, ઈજાગ્રસ્ત ચાલકની બેદરકારીને કારણે વળતર નકારવામાં આવ્યું.

### 3. હિટ એન્ડ રન કેસમાં:

- હિટ એન્ડ રન કેસમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી, કારણ કે આ યોજનાનો હેતુ પીડિતને તાત્કાલિક રાહત આપવાનો છે.

### 4. વીમા કંપનીનો બચાવ:

- જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની બેદરકારી સાબિત થાય, તો વીમા કંપની બચાવ તરીકે સહયોગી બેદરકારીનો દાવો કરી શકે છે, જેનાથી વળતર ઘટે.

## ભારતીય કેસો અને નીતિઓ

### 1. **National Insurance Co. Ltd. v. Pranay Sethi (2017):**

- સુપ્રીમ કોર્ટે વળતરની ગણતરી માટે માનક પદ્ધતિ સ્થાપિત કરી, જેમાં ઈજાગ્રસ્તની આવક, ઉંમર અને નુકસાનની ગંભીરતા ધ્યાનમાં લેવામાં આવે. સહયોગી બેદરકારીના કેસમાં પણ આ પદ્ધતિ લાગુ થાય.

### 2. **R.K. Malik v. Kiran Pal (2009):**

- બાળકના મૃત્યુના કેસમાં, કોર્ટે નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી હેઠળ વળતર આપ્યું, ભલે બાળકની બેદરકારી હોવાનો આરોપ હતો.

### 3. **New India Assurance Co. Ltd. v. Asha Rani (2003):**

- કોર્ટે સ્પષ્ટ કર્યું કે જો ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ ગેરકાનૂની રીતે વાહનમાં મુસાફરી કરતો હોય (જેમ કે માલવાહક વાહનમાં), તો વળતર નકારી શકાય.

## સારાંશ

- ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિની જવાબદારી: ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ સામાન્ય રીતે જવાબદાર નથી હોતી, પરંતુ જો તેની બેદરકારી (contributory negligence) અકસ્માતનું કારણ હોય, તો વળતર ઘટે અથવા નકારવામાં આવે.
- નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી: કલમ 140 અને 163A હેઠળ, ઈજાગ્રસ્તની ભૂલ ધ્યાનમાં લેવામાં નથી, અને તેને નિશ્ચિત વળતર મળે.
- સહયોગી બેદરકારી: જો ઈજાગ્રસ્તની ભૂલ આંશિક હોય, તો વળતર પ્રમાણસર ઘટે.

- વળતરની પ્રક્રિયા: MACT દ્વારા ઈજાગ્રસ્તને આર્થિક, બિન-આર્થિક અને ભવિષ્યના નુકસાન માટે વળતર મળે.
- નિયમોનું પાલન: ઈજાગ્રસ્તે ટ્રાફિક નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ, નહીં તો તેની જવાબદારી નક્કી થઈ શકે.

6) મોટર વ્હીકલ એક્ટ હેઠળ મારવું અને નાસી જવું વિગતવાર સમજાવો.

હિટ એન્ડ રન એ મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988 (Motor Vehicles Act, 1988) હેઠળ એક મહત્વનો ખ્યાલ છે, જે રસ્તા પરના અકસ્માતો સાથે સંબંધિત છે. આ શબ્દનો અર્થ એવા અકસ્માતોનો થાય છે જેમાં વાહન ચાલક અકસ્માત બાદ ઘટનાસ્થળેથી ભાગી જાય છે અને ન તો પીડિતને મદદ કરે છે કે ન તો પોતાની ઓળખ આપે છે. આવા કેસોમાં, પીડિતો (ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ અથવા મૃતકના આશ્રિતો)ને વળતર આપવા માટે ખાસ જોગવાઈઓ બનાવવામાં આવી છે, કારણ કે આરોપી ચાલકની ઓળખ નથી હોતી. આ લેખમાં, હિટ એન્ડ રનની વ્યાખ્યા, મોટર વાહન અધિનિયમની સંબંધિત જોગવાઈઓ, વળતરની પ્રક્રિયા, શરતો, ભારતીય સંદર્ભ અને કેસોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવશે.

હિટ એન્ડ રનની વ્યાખ્યા (Definition of Hit and Run)

મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988ની કલમ 161 હેઠળ, હિટ એન્ડ રન એવો અકસ્માત ગણાય છે જેમાં:

- એક વાહન અકસ્માતનું કારણ બને છે, જેના પરિણામે વ્યક્તિને ઈજા થાય અથવા મૃત્યુ થાય.
- અકસ્માત બાદ વાહન ચાલક ઘટનાસ્થળેથી ભાગી જાય છે અને પોતાની ઓળખ, વાહનની વિગતો અથવા અકસ્માતની જાણ પોલીસને ન આપે.
- પીડિત અથવા તેના આશ્રિતોને આરોપી ચાલક અથવા વાહનની ઓળખ ન હોવાને કારણે સામાન્ય વળતરની પ્રક્રિયા લાગુ કરી શકાતી નથી.

આવા કેસોમાં, પીડિતોને ન્યાય અને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવા માટે સરકારે ખાસ યોજના બનાવી છે, જેને "હિટ એન્ડ રન મોટર અકસ્માત યોજના" કહેવામાં આવે છે. આ યોજના પીડિતોને તાત્કાલિક રાહત આપવા માટે રચાયેલી છે.

મોટર વાહન અધિનિયમ હેઠળ જોગવાઈઓ

હિટ એન્ડ રનના કેસો માટે મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988ની કલમ 161 અને કલમ 163 મુખ્ય જોગવાઈઓ છે. આ જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે:

1. કલમ 161 - હિટ એન્ડ રન મોટર અકસ્માતો માટે વળતર:

- આ કલમ હિટ એન્ડ રન અકસ્માતમાં ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ અથવા મૃતકના આશ્રિતોને નિશ્ચિત વળતર આપવાની જોગવાઈ કરે છે.
- વળતરની રકમ:
  - મૃત્યુના કેસમાં: ₹2,00,000 (2019ના સુધારા પછી).
  - ગંભીર ઈજાના કેસમાં: ₹50,000.
- આ વળતર નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી (no-fault liability)ના આધારે આપવામાં આવે છે, એટલે કે પીડિતની બેદરકારી (જો હોય તો) ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી.
- ઉદ્દેશ્ય: આ જોગવાઈનો હેતુ એવા પીડિતોને રાહત આપવાનો છે જેમને આરોપીની ઓળખ નથી અને જેઓ વીમા કંપની અથવા વાહન માલિક પાસેથી વળતર મેળવી શકતા નથી.

## 2. કલમ 163 - વળતરની યોજના (Scheme for Compensation):

- આ કલમ હેઠળ, કેન્દ્ર સરકારે હિટ એન્ડ રન મોટર અકસ્માત યોજના, 1982 બનાવી છે, જે 1989માં અમલમાં આવી. આ યોજના હેઠળ, હિટ એન્ડ રન કેસોમાં વળતરની પ્રક્રિયા નક્કી કરવામાં આવે છે.
- યોજનાની વિશેષતાઓ:
  - વળતરનું વિતરણ સરકાર દ્વારા રચાયેલ સોલેશિયમ ફંડ (Solatium Fund) દ્વારા કરવામાં આવે છે.
  - આ ફંડમાં સરકાર, વીમા કંપનીઓ અને અન્ય સ્ત્રોતોમાંથી નાણાં એકઠાં કરવામાં આવે છે.
  - વળતરની અરજી મોટર અકસ્માત દાવા ટ્રિબ્યુનલ (Motor Accident Claims Tribunal - MACT)માં દાખલ કરવામાં આવે છે.

## 3. સંબંધિત જોગવાઈઓ:

- કલમ 134: વાહન ચાલકની ફરજ છે કે તે અકસ્માત બાદ ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિને તબીબી સારવાર આપે, પોલીસને જાણ કરે અને પોતાની ઓળખ આપે. આ ફરજનું ઉલ્લંઘન હિટ એન્ડ રનનું કારણ બને છે.

- કલમ 187: હિટ એન્ડ રનના કેસમાં, જો આરોપી ચાલક ઝડપાય, તો તેને 6 મહિના સુધીની જેલ અથવા ₹2,000 દંડની સજા થઈ શકે છે (2019ના સુધારા પછી).
- કલમ 196: જો વાહનનો વીમો ન હોય, તો માલિક અને ચાલકને સજા થઈ શકે છે, પરંતુ હિટ એન્ડ રનમાં આનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે, કારણ કે આરોપીની ઓળખ નથી હોતી.

હિટ એન્ડ રન કેસમાં વળતરની પ્રક્રિયા

### 1. અરજીની પ્રક્રિયા:

- કોણ અરજી કરી શકે?:
  - ઈજાગ્રસ્ત વ્યક્તિ પોતે.
  - મૃતકના કાનૂની વારસદારો (જેમ કે પત્ની, બાળકો, માતાપિતા).
- ક્યાં અરજી કરવી?:
  - સ્થાનિક મોટર અકસ્માત દાવા ટ્રિબ્યુનલ (MACT)માં અરજી દાખલ કરવામાં આવે છે.
  - અરજીમાં અકસ્માતની વિગતો, ઈજાની તીવ્રતા અને પોલીસ રિપોર્ટ (FIR)નો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.
- સમય મર્યાદા:
  - Limitation Act, 1963 હેઠળ, અકસ્માતથી 6 મહિનાની અંદર અરજી કરવી જોઈએ. જો મોડું થાય, તો કોર્ટ પાસે મર્યાદા હળવી કરવાની સત્તા છે, જો વાજબી કારણ હોય.

### 2. દસ્તાવેજોની જરૂર:

- પોલીસ રિપોર્ટ (FIR) અથવા અકસ્માતની જાણ.
- ઈજાગ્રસ્તની ઓળખ અને આશ્રિતોની વિગતો (મૃત્યુના કેસમાં).
- તબીબી પ્રમાણપત્રો અથવા પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ.
- અકસ્માતના સાક્ષીઓની વિગતો (જો ઉપલબ્ધ હોય).

### 3. વળતરનું વિતરણ:

- વળતર સોલેશિયમ ફંડમાંથી આપવામાં આવે છે, જેનું સંચાલન સરકાર અથવા નિયુક્ત એજન્સી (જેમ કે વીમા કંપનીઓ) દ્વારા થાય છે.
- MACT અરજીની તપાસ કરે છે અને 6 મહિનાથી 1 વર્ષની અંદર વળતરનો આદેશ આપે છે.
- જો અરજી નકારવામાં આવે, તો પીડિત હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી શકે છે.

#### 4. નો-ફોલ્ટ લાયબિલિટી:

- હિટ એન્ડ રનના કેસમાં, પીડિતની બેદરકારી (contributory negligence) ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી, કારણ કે આ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય તાત્કાલિક રાહત આપવાનો છે.

હિટ એન્ડ રનની શરતો અને મર્યાદાઓ

##### 1. શરતો:

- અકસ્માત મોટર વાહનને કારણે થયો હોવો જોઈએ (જેમ કે કાર, બાઈક, ટ્રક).
- આરોપી ચાલક અથવા વાહનની ઓળખ ન હોવી જોઈએ.
- અકસ્માતની જાણ પોલીસને કરવી જરૂરી છે, જે FIR દ્વારા નોંધાય છે.
- પીડિતે અકસ્માતમાં ઈજા અથવા મૃત્યુનો પુરાવો આપવો જોઈએ.

##### 2. મર્યાદાઓ:

- વળતરની રકમ નિશ્ચિત છે (₹2,00,000 અથવા ₹50,000), જે સામાન્ય અકસ્માતના કેસોની તુલનામાં ઓછી હોઈ શકે છે.
- જો આરોપી ચાલકની ઓળખ થઈ જાય, તો હિટ એન્ડ રન યોજનાને બદલે સામાન્ય વળતરની પ્રક્રિયા (કલમ 166) લાગુ થાય છે.
- સોલેશિયમ ફંડની નાણાકીય મર્યાદાઓને કારણે કેટલીકવાર વળતરની ચુકવણીમાં વિલંબ થઈ શકે છે.

ભારતીય સંદર્ભમાં હિટ એન્ડ રન:-

- સામાજિક મહત્વ: ભારતમાં રસ્તા પરના અકસ્માતોની સંખ્યા ખૂબ ઊંચી છે (દર વર્ષે લગભગ 1.5 લાખ મૃત્યુ અને 4 લાખ ઈજાઓ). હિટ એન્ડ રનના કેસો ખાસ કરીને શહેરી વિસ્તારોમાં અને હાઈવે પર વધુ જોવા મળે છે. આવા કેસોમાં પીડિતો, ખાસ કરીને ગરીબ અને નબળા વર્ગના

લોકો, ન્યાયથી વંચિત રહે છે, કારણ કે આરોપી ઝડપાતો નથી. હિટ એન્ડ રન યોજના આવા પીડિતોને આર્થિક રાહત આપે છે.

- ફોજદારી પાસું: હિટ એન્ડ રન એક ફોજદારી અપરાધ પણ છે. જો આરોપી ચાલક ઝડપાય, તો તેની સામે Indian Penal Code (IPC)ની કલમ 304A (બેદરકારીથી મૃત્યુ) અને મોટર વાહન અધિનિયમની કલમ 187 હેઠળ કાર્યવાહી થઈ શકે છે. 2019ના સુધારા પછી, આવા કેસોમાં સજા વધુ કડક કરવામાં આવી છે.
- પડકારો:
  - ઓળખનો અભાવ: હિટ એન્ડ રનમાં આરોપીની ઓળખ ન હોવાથી પોલીસ તપાસ મર્યાદિત રહે છે.
  - જાગૃતિનો અભાવ: ઘણા પીડિતોને હિટ એન્ડ રન યોજના વિશે ખબર નથી હોતી.
  - નાણાકીય મર્યાદાઓ: સોલેશિયમ ફંડમાં નાણાંની અછતને કારણે વળતરની ચુકવણીમાં વિલંબ થઈ શકે છે.

પ્રસિદ્ધ કેસો

**1. New India Assurance Co. Ltd. v. Darshana Devi (1977):**

- આ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે હિટ એન્ડ રનના કેસમાં પીડિતના આશ્રિતોને વળતર આપવાનો આદેશ આપ્યો, ભલે આરોપીની ઓળખ ન હતી. આ કેસે હિટ એન્ડ રન યોજનાને મજબૂત કરી.

**2. R.K. Malik v. Kiran Pal (2009):**

- હિટ એન્ડ રનમાં બાળકના મૃત્યુના કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે સોલેશિયમ ફંડમાંથી વળતર આપવાનો આદેશ આપ્યો અને યોજનાની અસરકારકતા પર ભાર મૂક્યો.

**3. United India Insurance Co. Ltd. v. Sunil Kumar (2017):**

- કોર્ટે સ્પષ્ટ કર્યું કે હિટ એન્ડ રનના કેસમાં પીડિતની બેદરકારી ધ્યાનમાં લેવામાં નથી આવતી, અને નિશ્ચિત વળતર આપવું જોઈએ.

**2019ના સુધારા અને તેની અસર**

2019ના મોટર વાહન (સુધારા) અધિનિયમે હિટ એન્ડ રન કેસો માટે વળતરની રકમમાં વધારો કર્યો અને સજાને વધુ કડક કરી. નીચેના મુખ્ય ફેરફારો છે:

- વળતરમાં વધારો:

- મૃત્યુ માટે: ₹25,000થી ₹2,00,000.
- ગંભીર ઈજા માટે: ₹12,500થી ₹50,000.
- ફોજદારી સજા: હિટ એન્ડ રનના કેસમાં આરોપીને 7 વર્ષ સુધીની જેલ અને/અથવા ₹2,00,000 દંડ (IPC કલમ 304A સાથે જોડાણે).
- ઝડપી ન્યાય: MACTને વળતરની પ્રક્રિયા ઝડપી કરવા માટે સૂચનાઓ આપવામાં આવી.

#### સારાંશ

- હિટ એન્ડ રનની વ્યાખ્યા: અકસ્માત બાદ ચાલકનું ભાગી જવું અને ઓળખ ન આપવી.
- જોગવાઈઓ: કલમ 161 હેઠળ નિશ્ચિત વળતર (₹2,00,000 - મૃત્યુ, ₹50,000 - ઈજા) અને સોલેશિયમ ફંડ દ્વારા ચુકવણી.
- પ્રક્રિયા: MACTમાં અરજી, પોલીસ રિપોર્ટ અને તબીબી પુરાવા જરૂરી.
- મહત્વ: આ યોજના એવા પીડિતોને ન્યાય આપે છે જેમને આરોપીની ઓળખ નથી.
- ચેલેન્જ: જાગૃતિનો અભાવ, નાણાકીય મર્યાદાઓ અને તપાસની મુશ્કેલી.

#### 8) ગ્રાહક સુરક્ષા અધિનિયમના ઉદ્દેશ જણાવો.

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ (Consumer Protection Act) એ ભારતમાં ગ્રાહકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા અને તેમને ન્યાય પૂરો પાડવા માટે ઘડવામાં આવેલો એક મહત્વનો કાયદો છે. આ અધિનિયમ પ્રથમ 1986માં અમલમાં આવ્યો હતો, અને તેનો સુધારો 2019માં કરવામાં આવ્યો (Consumer Protection Act, 2019), જેના દ્વારા તેને વધુ અસરકારક અને આધુનિક બનાવવામાં આવ્યો. આ કાયદાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રાહકોને વેપારીઓ, ઉત્પાદકો અને સેવા પ્રદાતાઓ દ્વારા થતી શોષણની પ્રથાઓથી બચાવવાનો છે અને તેમના અધિકારોની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. નીચે ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ના ઉદ્દેશોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે ગ્રાહકોના હિતો, ન્યાય અને બજારની નૈતિકતા સાથે સંબંધિત છે.

#### ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમના મુખ્ય ઉદ્દેશો

##### 1. ગ્રાહકોના અધિકારોનું રક્ષણ (Protection of Consumer Rights):

- આ અધિનિયમનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય ગ્રાહકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો છે. આ અધિકારોમાં નીચેના સમાવેશ થાય છે:

- સલામતીનો અધિકાર: ગ્રાહકોને એવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓથી રક્ષણ, જે જીવન અથવા મિલકત માટે હાનિકારક હોય. ઉદાહરણ: નબળી ગુણવત્તાની દવાઓ અથવા વિદ્યુત ઉપકરણો.
- જાણકારીનો અધિકાર: ગ્રાહકોને ઉત્પાદનો અને સેવાઓની ગુણવત્તા, જથ્થો, શુદ્ધતા, ભાવ અને ધોરણો વિશે સાચી માહિતી મેળવવાનો અધિકાર.
- પસંદગીનો અધિકાર: ગ્રાહકોને વિવિધ ઉત્પાદનો અને સેવાઓમાંથી પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા.
- સાંભળવાનો અધિકાર: ગ્રાહકોની ફરિયાદો અને ચિંતાઓને સાંભળવા અને ન્યાયી રીતે ઉકેલવાની વ્યવસ્થા.
- વળતરનો અધિકાર: ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો અથવા અયોગ્ય સેવાઓથી થતા નુકસાન માટે વળતર.
- ગ્રાહક શિક્ષણનો અધિકાર: ગ્રાહકોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત કરવું.
  - આ અધિકારો ગ્રાહકોને શોષણથી બચાવે છે અને બજારમાં પારદર્શકતા વધારે છે.

## 2. ગ્રાહકોને શોષણ સામે રક્ષણ (Protection Against Exploitation):

- આ અધિનિયમનો હેતુ ગ્રાહકોને વેપારીઓ, ઉત્પાદકો અને સેવા પ્રદાતાઓ દ્વારા થતી અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ (unfair trade practices)થી બચાવવાનો છે. આમાં નીચેનો સમાવેશ થાય છે:
  - ખોટી જાહેરાતો: ગેરમાર્ગે દોરતી જાહેરાતો, જેમાં ઉત્પાદનની ગુણવત્તા અથવા ક્ષયદા વિશે ખોટું રજૂઆત કરવામાં આવે.
  - ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો: નબળી ગુણવત્તાની વસ્તુઓ, જે ગ્રાહકની અપેક્ષાઓ પૂરી ન કરે.
  - અયોગ્ય સેવાઓ: સેવા પ્રદાતાઓ (જેમ કે બેંકો, ટેલિકોમ, હોસ્પિટલો) દ્વારા બેદરકારી અથવા ખામીયુક્ત સેવાઓ.
  - અયોગ્ય ભાવ: ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓ માટે અતિશય ભાવ લેવો.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ કંપની ખોટું દાવો કરે કે તેનું ઉત્પાદન "100% કુદરતી" છે, પરંતુ તેમાં રસાયણો હોય, તો તે ગેરકાયદેસર ગણાય.

### 3. ઝડપી અને સરળ ન્યાય પ્રદાન (Provision of Speedy and Simple Redressal):

- આ અધિનિયમનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રાહકોને ઝડપી, સરળ અને ખર્ચાળ ન હોય તેવી ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનો છે.
- આ માટે, અધિનિયમ હેઠળ ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ (Consumer Disputes Redressal Agencies) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જેમાં નીચેનું સમાવેશ થાય છે:
  - જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમ (District Consumer Disputes Redressal Commission): ₹1 કરોડ સુધીના દાવાઓ માટે.
  - રાજ્ય ગ્રાહક આયોગ (State Consumer Disputes Redressal Commission): ₹1 કરોડથી ₹10 કરોડ સુધીના દાવાઓ માટે.
  - રાષ્ટ્રીય ગ્રાહક આયોગ (National Consumer Disputes Redressal Commission): ₹10 કરોડથી વધુના દાવાઓ માટે.
- આ ફોરમ્સની પ્રક્રિયા સરળ, ઝડપી અને ઓછા ખર્ચાળ છે, જેથી ગ્રાહકોને ન્યાય મળી રહે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ ગ્રાહકે ખરાબ ગુણવત્તાનું ફિજ ખરીદ્યું હોય, તો તે જિલ્લા ફોરમમાં ફરિયાદ કરી શકે છે.

### 4. ગ્રાહક જાગૃતિ અને શિક્ષણ (Consumer Awareness and Education):

- આ અધિનિયમ ગ્રાહકોને તેમના અધિકારો અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે.
- આ માટે, સરકાર અને ગ્રાહક સંગઠનો દ્વારા જાગૃતિ અભિયાનો, સેમિનારો અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે.
- ઉદાહરણ: "Jago Grahak Jago" અભિયાન ગ્રાહકોને તેમના અધિકારો અને ફરિયાદ પ્રક્રિયા વિશે જાણકારી આપે છે.
- 2019ના અધિનિયમમાં, ગ્રાહક શિક્ષણ માટે કેન્દ્રીય ગ્રાહક સંરક્ષણ સત્તામંડળ (Central Consumer Protection Authority - CCPA) ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જે ગ્રાહક જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

### 5. અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ અટકાવવી (Prevention of Unfair Trade Practices):

- આ અધિનિયમ અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ, જેમ કે ખોટી જાહેરાતો, ભ્રામક ઓફરો, અયોગ્ય ભાવ, અથવા ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનોનું વેચાણ, ને રોકવાનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે.
- 2019ના અધિનિયમમાં, અનૈતિક વેપાર પ્રથા (unfair trade practices) ની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરવામાં આવી, જેમાં ઓનલાઈન ખરીદી અને ઈ-કોમર્સ સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ ઈ-કોમર્સ કંપની ખોટી ડિસ્કાઉન્ટ ઓફર કરે, તો CCPA તેની સામે કાર્યવાહી કરી શકે છે.

#### 6. ઈ-કોમર્સ અને ડિજિટલ બજારનું નિયમન (Regulation of E-Commerce and Digital Markets):

- 2019ના અધિનિયમે ઈ-કોમર્સ અને ઓનલાઈન બજારોને નિયંત્રિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રાખ્યો છે, કારણ કે ડિજિટલ ખરીદીમાં ગ્રાહકોનું શોષણ વધ્યું છે.
- ઉદાહરણ: ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ પર ખોટી ઉત્પાદન વિગતો, ડિલિવરીમાં વિલંબ, અથવા રિફંડ ન આપવું જેવી સમસ્યાઓને આવરી લેવામાં આવે છે.
- CCPA ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ્સ પર નજર રાખે છે અને ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું નિવારણ કરે છે.

#### 7. ગ્રાહકો માટે ન્યાયી બજાર વ્યવસ્થા (Ensuring a Fair Market System):

- આ અધિનિયમનો ઉદ્દેશ્ય બજારમાં ન્યાયી અને પારદર્શક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો છે, જેથી ગ્રાહકો અને વેપારીઓ વચ્ચે સંતુલન જળવાઈ રહે.
- આ માટે, ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા, ધોરણો અને ભાવનું નિયમન કરવામાં આવે છે.
- ઉદાહરણ: BIS (Bureau of Indian Standards) ના ધોરણોનું પાલન ન કરતા ઉત્પાદનોની વિરુદ્ધ કાર્યવાહી.

#### 8. વળતર અને દંડની વ્યવસ્થા (Provision for Compensation and Penalties):

- આ અધિનિયમ ગ્રાહકોને નુકસાન માટે વળતર (જેમ કે ઉત્પાદનનું રિફંડ, નાણાકીય વળતર, અથવા નુકસાનની ભરપાઈ) અને ખોટું કરનાર વેપારીઓ અથવા ઉત્પાદકોને દંડ કરવાની વ્યવસ્થા કરે છે.
- 2019ના અધિનિયમમાં, દંડાત્મક વળતર (punitive damages) ની જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી, જે ગંભીર ગેરરીતિઓ માટે લાગુ થાય છે.

- ઉદાહરણ: જો કોઈ હોસ્પિટલ બેદરકારીથી ખોટી સારવાર આપે, તો ગ્રાહકને વળતર અને હોસ્પિટલને દંડ થઈ શકે.

**9. કેન્દ્રીય ગ્રાહક સંરક્ષણ સત્તામંડળ (CCPA) ની સ્થાપના:**

- 2019ના અધિનિયમે CCPAની સ્થાપના કરી, જેનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રાહકોના અધિકારોનું રક્ષણ, અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓની તપાસ, અને ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા નિયમન છે.
- CCPA ખોટી જાહેરાતો, ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનો, અને ગ્રાહકોના શોષણ સામે કાર્યવાહી કરે છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ કંપની ભ્રામક જાહેરાત કરે, તો CCPA તેની તપાસ કરી શકે છે અને ઉત્પાદન પાછું ખેંચવાનો આદેશ આપી શકે.

**10. ગ્રાહક ફરિયાદોનું ઓનલાઈન નિવારણ (Online Redressal Mechanism):**

- 2019ના અધિનિયમે ઓનલાઈન ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, જેથી ગ્રાહકો ઘરે બેઠા ફરિયાદ દાખલ કરી શકે.
- ઉદાહરણ: National Consumer Helpline (NCH) અને ઓનલાઈન પોર્ટલ "e-Daakhil" દ્વારા ગ્રાહકો ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે.

**ભારતીય સંદર્ભમાં ઉદ્દેશોનું મહત્વ**

- આર્થિક વિકાસ: ગ્રાહક સંરક્ષણ બજારમાં વિશ્વાસ વધારે છે, જે આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- સામાજિક ન્યાય: ગરીબ અને નબળા વર્ગના ગ્રાહકોને શોષણથી બચાવવું, જેથી તેઓ પણ ન્યાય મેળવી શકે.
- ડિજિટલ યુગ: ઈ-કોમર્સ અને ઓનલાઈન ખરીદીના વધતા ઉપયોગને કારણે, 2019નો અધિનિયમ ડિજિટલ બજારોમાં ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ કરે છે.
- પર્યાવરણીય જાગૃતિ: ગ્રાહકોને પર્યાવરણને અનુકૂળ ઉત્પાદનોની પસંદગી કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવું.

**પ્રસિદ્ધ કેસો**

**1. Indian Medical Association v. V.P. Shantha (1995):**

- સુપ્રીમ કોર્ટે નક્કી કર્યું કે તબીબી સેવાઓ પણ ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ હેઠળ આવે છે, અને બેદરકારીના કેસમાં ગ્રાહકો વળતર મેળવી શકે છે.

**2. National Insurance Co. Ltd. v. Hindustan Safety Glass Works Ltd. (2017):**

- આ કેસમાં, ખામીયુક્ત ઉત્પાદન માટે ગ્રાહકને વળતર આપવામાં આવ્યું, જે ગ્રાહક અધિકારોના રક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે.

**3. Amazon Seller Services Pvt. Ltd. v. Consumer Disputes Redressal Forum (2020):**

- ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ પર ખામીયુક્ત ઉત્પાદનના કેસમાં, ગ્રાહકને વળતર આપવામાં આવ્યું, જે ડિજિટલ બજારના નિયમનનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે.

સારાંશ

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:

- ગ્રાહકોના અધિકારો (સલામતી, જાણકારી, પસંદગી, વળતર)નું રક્ષણ.
- અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ અટકાવવી.
- ઝડપી અને સરળ ન્યાય પ્રદાન.
- ગ્રાહક જાગૃતિ અને શિક્ષણ.
- ઈ-કોમર્સ અને ડિજિટલ બજારનું નિયમન.
- ન્યાયી બજાર વ્યવસ્થા અને વળતરની વ્યવસ્થા.

9) ગ્રાહક સુરક્ષા હેઠળ ગ્રાહકની વ્યાખ્યા આપી ગ્રાહકના અધિકારો જણાવી ગેરવાજબી વેપારી રીતરસમની સવિસ્તર ચર્ચા કરો.

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 (Consumer Protection Act, 2019) ભારતમાં ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ કરવા અને અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓને રોકવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. આ અધિનિયમ ગ્રાહકોને શોષણથી બચાવવા, તેમના અધિકારોની સુરક્ષા કરવા અને ન્યાયી બજાર વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ લેખમાં અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓની વ્યાખ્યા, તેના પ્રકારો, ઉદાહરણો, ગ્રાહકની વ્યાખ્યા, ગ્રાહકોના અધિકારો અને આ અધિનિયમ હેઠળ નિવારણની વ્યવસ્થાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવશે.

**ગ્રાહકની વ્યાખ્યા (Definition of Consumer)**

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2(7) હેઠળ ગ્રાહકની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

"ગ્રાહક એટલે એવી કોઈ વ્યક્તિ જે:

1. વસ્તુઓ ખરીદે છે: નાણાં ચૂકવીને અથવા ચૂકવણીના વચન હેઠળ કોઈ વસ્તુ (goods) ખરીદે છે, જેનો ઉપયોગ તે પોતાના વ્યક્તિગત ઉપયોગ માટે, ઘરેલું હેતુઓ માટે અથવા બિન-વ્યાપારી હેતુઓ માટે કરે છે.
  - ઉદાહરણ: ફ્રિજ, ટીવી, અથવા ખાદ્ય ઉત્પાદનો ખરીદનાર વ્યક્તિ.
2. સેવાઓ મેળવે છે: નાણાં ચૂકવીને અથવા ચૂકવણીના વચન હેઠળ કોઈ સેવા (services) મેળવે છે, જેમ કે બેંકિંગ, વીમા, તબીબી સારવાર, ટેલિકોમ, અથવા શિક્ષણ સેવાઓ.
  - ઉદાહરણ: હોસ્પિટલમાં સારવાર લેનાર અથવા ઈન્ટરનેટ સેવા લેનાર વ્યક્તિ.
3. ઓનલાઈન ખરીદી: ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ દ્વારા ખરીદી કરનાર વ્યક્તિ પણ ગ્રાહક ગણાય.
4. વ્યાપારી હેતુઓ બાકાત: જો વ્યક્તિ વસ્તુઓ અથવા સેવાઓ વ્યાપારી હેતુઓ (commercial purpose) માટે ખરીદે છે (જેમ કે પુનઃવેચાણ માટે), તો તે ગ્રાહક ગણાતી નથી, સિવાય કે તેનો ઉપયોગ આજીવિકા (livelihood) માટે હોય.
  - ઉદાહરણ: એક ડ્રાઈવર ટેક્સી ચલાવવા માટે કાર ખરીદે તો તે ગ્રાહક ગણાય, પરંતુ કારના વેપાર માટે ખરીદે તો નહીં.

નોંધ: ગ્રાહકની વ્યાખ્યામાં વ્યક્તિ, હિન્દુ અવિભાજિત કુટુંબ (HUF), સંગઠન, અથવા સહકારી સંસ્થા પણ સામેલ હોઈ શકે છે, જો તેઓ બિન-વ્યાપારી હેતુઓ માટે ખરીદી કરે.

**અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ (Unfair Trade Practices)**

વ્યાખ્યા: ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2(47) હેઠળ, અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ એવી કોઈ વેપાર પ્રથા ગણાય છે જે:

- ગ્રાહકોને ગેરમાર્ગે દોરે, ભ્રામક માહિતી આપે, અથવા તેમનું શોષણ કરે.
- ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓની ગુણવત્તા, જથ્થો, શુદ્ધતા, અથવા ધોરણો વિશે ખોટું રજૂઆત કરે.
- ગ્રાહકોના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે અથવા બજારની નૈતિકતાને નુકસાન પહોંચાડે.

અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓના પ્રકારો: 2019ના અધિનિયમે અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી છે, જેમાં નીચેના સમાવેશ થાય છે:

1. ખોટું રજૂઆત (False or Misleading Representation):

- ઉત્પાદન અથવા સેવાની ગુણવત્તા, જથ્થો, ગ્રેડ, શુદ્ધતા, ધોરણ અથવા ઉપયોગીતા વિશે ખોટું રજૂઆત કરવું.
- ઉદાહરણ: એક કંપની દાવો કરે કે તેનું ઉત્પાદન "100% કુદરતી" છે, પરંતુ તેમાં રસાયણો હોય.

**2. ભ્રામક જાહેરાતો (Misleading Advertisements):**

- ગેરમાર્ગે દોરતી જાહેરાતો, જે ગ્રાહકોને ખોટી માહિતી આપે અથવા અશક્ય ફાયદા દર્શાવે.
- ઉદાહરણ: એક સૌંદર્ય પ્રસાધન દાવો કરે કે તેનો ઉપયોગ 7 દિવસમાં ત્વચાને ગોરી કરે, જે વૈજ્ઞાનિક રીતે સાબિત ન હોય.

**3. ખોટી ઓફરો અથવા ડિસ્કાઉન્ટ (False Offers or Discounts):**

- ખોટી ડિસ્કાઉન્ટ ઓફરો, જેમાં ભાવ ઓછો દર્શાવવામાં આવે પરંતુ વાસ્તવમાં ડિસ્કાઉન્ટ ન હોય.
- ઉદાહરણ: ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મ પર "50% ડિસ્કાઉન્ટ" દર્શાવવું, પરંતુ મૂળ ભાવ વધારીને રાખવો.

**4. ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓ (Defective Goods or Deficient Services):**

- ખરીદેલી વસ્તુઓ અથવા સેવાઓ જે ગ્રાહકની અપેક્ષાઓ પૂરી ન કરે અથવા ખામીયુક્ત હોય.
- ઉદાહરણ: ખરાબ ગુણવત્તાનું ઈલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણ વેચવું અથવા હોસ્પિટલમાં બેદરકારીથી સારવાર આપવી.

**5. અયોગ્ય ભાવો (Unreasonable Prices):**

- ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓ માટે અયોગ્ય અથવા અતિશય ભાવ લેવો.
- ઉદાહરણ: આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ (જેમ કે દવાઓ)ના ભાવમાં અયોગ્ય વધારો.

**6. ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનોનું વેચાણ (Sale of Hazardous Goods):**

- એવા ઉત્પાદનોનું વેચાણ જે ગ્રાહકોના સ્વાસ્થ્ય અથવા સલામતી માટે જોખમી હોય.
- ઉદાહરણ: નકલી દવાઓ અથવા સલામતી ધોરણોનું પાલન ન કરતા ઉપકરણો.

7. વોરંટી અથવા ગેરંટીનું ઉલ્લંઘન (Breach of Warranty or Guarantee):

- ઉત્પાદનની વોરંટી અથવા ગેરંટીનું પાલન ન કરવું.
- ઉદાહરણ: એક કંપની વોરંટી હેઠળ મફત રિપેરનું વચન આપે, પરંતુ રિપેર ન કરે.

8. ઈ-કોમર્સ સંબંધિત અનૈતિક પ્રથાઓ:

- ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ્સ પર ખોટી માહિતી, ડિલિવરીમાં વિલંબ, અથવા રિફંડ ન આપવું.
- ઉદાહરણ: ઓનલાઈન ખરીદેલી વસ્તુ ખોટી ડિલિવર થાય અથવા રદ થયેલા ઓર્ડરનું રિફંડ ન મળે.

ગ્રાહકોના અધિકારો (Rights of Consumers)

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 2(9) હેઠળ ગ્રાહકોના નીચેના અધિકારોની સુરક્ષા કરવામાં આવે છે:

1. સલામતીનો અધિકાર (Right to Safety):

- ગ્રાહકોને એવા ઉત્પાદનો અને સેવાઓથી રક્ષણ, જે જીવન, સ્વાસ્થ્ય અથવા મિલકત માટે હાનિકારક હોય.
- ઉદાહરણ: ખરાબ ગુણવત્તાના વિદ્યુત ઉપકરણો અથવા નકલી દવાઓથી રક્ષણ.

2. જાણકારીનો અધિકાર (Right to be Informed):

- ગ્રાહકોને ઉત્પાદનો અથવા સેવાઓની ગુણવત્તા, જથ્થો, શુદ્ધતા, ધોરણ, ભાવ અને ઘટકો વિશે સાચી માહિતી મેળવવાનો અધિકાર.
- ઉદાહરણ: ખાદ્ય ઉત્પાદનો પર ઘટકો, ઉત્પાદન તારીખ અને એક્સપાયરી ડેટની માહિતી.

3. પસંદગીનો અધિકાર (Right to Choose):

- ગ્રાહકોને વિવિધ ઉત્પાદનો અને સેવાઓમાંથી પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા.
- ઉદાહરણ: ગ્રાહકોને એક જ બ્રાન્ડ અથવા વેપારી પાસેથી ખરીદી કરવાનું દબાણ ન થઈ શકે.

4. સાંભળવાનો અધિકાર (Right to be Heard):

- ગ્રાહકોની ફરિયાદો અને ચિંતાઓને યોગ્ય ફોરમમાં સાંભળવામાં આવે અને તેનું નિવારણ કરવામાં આવે.
- ઉદાહરણ: ગ્રાહક ફોરમ અથવા ઓનલાઈન પોર્ટલ દ્વારા ફરિયાદ નોંધાવવી.

#### 5. વળતરનો અધિકાર (Right to Seek Redressal):

- ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો, અયોગ્ય સેવાઓ અથવા અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓથી થતા નુકસાન માટે વળતર મેળવવાનો અધિકાર.
- ઉદાહરણ: ખરાબ ફિજનું રિફંડ અથવા નુકસાનનું વળતર.

#### 6. ગ્રાહક શિક્ષણનો અધિકાર (Right to Consumer Education):

- ગ્રાહકોને તેમના અધિકારો, જવાબદારીઓ અને ફરિયાદ પ્રક્રિયા વિશે જાગૃત કરવું.
- ઉદાહરણ: "Jago Grahak Jago" અભિયાન દ્વારા ગ્રાહક શિક્ષણ.

#### અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ સામે નિવારણ (Remedies Against Unfair Trade Practices)

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 હેઠળ અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ સામે નીચેના નિવારણો ઉપલબ્ધ છે:

#### 1. ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ (Consumer Disputes Redressal Commissions):

- જિલ્લા આયોગ: ₹1 કરોડ સુધીના દાવાઓ.
- રાજ્ય આયોગ: ₹1 કરોડથી ₹10 કરોડ સુધીના દાવાઓ.
- રાષ્ટ્રીય આયોગ: ₹10 કરોડથી વધુના દાવાઓ.
- આ આયોગો ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું નિવારણ કરે છે અને વળતર, રિફંડ, અથવા ઉત્પાદન બદલવાનો આદેશ આપી શકે છે.

#### 2. કેન્દ્રીય ગ્રાહક સંરક્ષણ સત્તામંડળ (Central Consumer Protection Authority - CCPA):

- CCPA અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓની તપાસ કરે છે અને નીચેની કાર્યવાહી કરી શકે:
  - ખોટી જાહેરાતો અથવા ઉત્પાદનો પાછા ખેંચવાનો આદેશ.
  - વેપારીઓ અથવા ઉત્પાદકોને દંડ અથવા સજા.
  - ગ્રાહકોને વળતર આપવાનો આદેશ.
- ઉદાહરણ: CCPAએ 2020માં ભ્રામક જાહેરાતો કરનારી કંપનીઓ સામે કાર્યવાહી કરી.

### 3. વળતરના પ્રકારો:

- નાણાકીય વળતર: ગ્રાહકના નુકસાન (જેમ કે આર્થિક, શારીરિક, અથવા માનસિક) માટે.
- દંડાત્મક વળતર (Punitive Damages): ગંભીર ગેરરીતિઓ માટે.
- રિફંડ અથવા ઉત્પાદન બદલવું: ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો માટે.
- નિષેધાત્મક આદેશ (Injunction): અનૈતિક પ્રથાઓ રોકવા માટે.

### 4. ઓનલાઈન ફરિયાદ પોર્ટલ:

- ગ્રાહકો National Consumer Helpline (NCH) અથવા "e-Daakhil" પોર્ટલ દ્વારા ઓનલાઈન ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે.

### પ્રસિદ્ધ કેસો

#### 1. Indian Medical Association v. V.P. Shantha (1995):

- સુપ્રીમ કોર્ટે નક્કી કર્યું કે તબીબી સેવાઓ પણ ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ હેઠળ આવે છે, અને બેદરકારીથી થયેલી ખામીયુક્ત સેવા માટે વળતર આપવામાં આવ્યું.

#### 2. Amazon Seller Services Pvt. Ltd. v. Consumer Disputes Redressal Forum (2020):

- ઓનલાઈન ખરીદેલી ખામીયુક્ત વસ્તુ માટે ઈ-કોમર્સ પ્લેટફોર્મને વળતર આપવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો.

#### 3. Nestle India Ltd. v. Union of India (Maggi Case, 2015):

- મેગી નૂડલ્સમાં હાનિકારક ઘટકોના આરોપને કારણે CCPAએ તપાસ કરી અને ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ કર્યું.

### સારાંશ

- ગ્રાહકની વ્યાખ્યા: નાણાં ચૂકવીને બિન-વ્યાપારી હેતુઓ માટે વસ્તુઓ અથવા સેવાઓ ખરીદનાર વ્યક્તિ.
- અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ: ખોટું રજૂઆત, ભ્રામક જાહેરાતો, ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો, અયોગ્ય ભાવ, અથવા ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનોનું વેચાણ.
- ગ્રાહકોના અધિકારો: સલામતી, જાણકારી, પસંદગી, સાંભળવું, વળતર અને શિક્ષણનો અધિકાર.
- નિવારણ: ગ્રાહક ફોરમ, CCPA, વળતર, રિફંડ, અને ઓનલાઈન ફરિયાદ પ્રક્રિયા.

10) ગ્રાહક સુરક્ષા ધારા હેઠળ તકરાર એજન્સી તરીકે જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમની ચર્ચા કરો.

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 (Consumer Protection Act, 2019) ભારતમાં ગ્રાહકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા અને અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ, ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો અથવા અયોગ્ય સેવાઓથી થતા નુકસાનનું નિવારણ કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. આ અધિનિયમ હેઠળ, ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું ઝડપી અને સરળ નિવારણ કરવા માટે ત્રણ સ્તરની વિવાદ નિવારણ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે: જિલ્લા ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ (District Consumer Disputes Redressal Commission), રાજ્ય ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ, અને રાષ્ટ્રીય ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ. આમાંથી, જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમ (જેને હવે જિલ્લા આયોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે) એ પ્રાથમિક સ્તરની સંસ્થા છે, જે ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું નિવારણ કરવા માટે સૌથી સરળ અને સ્થાનિક સ્તરે કાર્યરત છે. નીચે જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમની રચના, કાર્યક્ષેત્ર, કાર્યપ્રણાલી, અધિકારો, ફરજો અને મહત્વની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

#### જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમની રચના (Composition of District Consumer Forum)

ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 28 હેઠળ, દરેક જિલ્લામાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા જિલ્લા ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ (જિલ્લા ફોરમ) ની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તેની રચના નીચે મુજબ છે:

##### 1. અધ્યક્ષ (President):

- જિલ્લા ફોરમના અધ્યક્ષ તરીકે જિલ્લા ન્યાયાધીશ (District Judge) ની લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.
- આ વ્યક્તિ કાનૂની નિષ્ણાત હોય છે અને ન્યાયિક પ્રક્રિયાનું સંચાલન કરે છે.

##### 2. સભ્યો (Members):

- ઓછામાં ઓછા બે અને વધુમાં વધુ ચાર સભ્યોની નિમણૂક કરવામાં આવે છે, જેમાં ઓછામાં ઓછી એક મહિલા સભ્ય હોવી જરૂરી છે.
- સભ્યો પાસે ન્યાયિક, વહીવટી, અથવા ગ્રાહક બાબતોમાં અનુભવ હોવો જોઈએ.
- સભ્યોની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયત લાયકાતો અને શરતોને આધારે થાય છે.

##### 3. નિમણૂક અને મુદત:

- અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર દ્વારા થાય છે, અને તેમની મુદત સામાન્ય રીતે 5 વર્ષ અથવા 65 વર્ષની ઉંમર (જે પહેલું આવે) સુધી હોય છે.

#### જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમનું કાર્યક્ષેત્ર (Jurisdiction)

જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમનું કાર્યક્ષેત્ર ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 34 હેઠળ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તેનું કાર્યક્ષેત્ર નીચેના મુદ્દાઓમાં વર્હેંચાયેલું છે:

### 1. નાણાકીય કાર્યક્ષેત્ર (Pecuniary Jurisdiction):

- જિલ્લા ફોરમ ₹1 કરોડ સુધીના નુકસાન અથવા વળતરના દાવાઓની સુનાવણી કરી શકે છે.
- આમાં ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો, અયોગ્ય સેવાઓ, અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ, અથવા ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનોના કેસોનો સમાવેશ થાય છે.

### 2. પ્રાદેશિક કાર્યક્ષેત્ર (Territorial Jurisdiction):

- જિલ્લા ફોરમ તે જિલ્લામાં ફરિયાદોની સુનાવણી કરે છે, જ્યાં:
  - ફરિયાદી (ગ્રાહક) રહે છે અથવા વ્યવસાય કરે છે.
  - અકસ્માત અથવા નુકસાનનું કારણ બનેલું હોય.
  - આરોપી (વેપારી, ઉત્પાદક, અથવા સેવા પ્રદાતા) નો વ્યવસાય અથવા શાખા હોય.
- ઉદાહરણ: જો અમદાવાદમાં રહેતા ગ્રાહકે ખરાબ ગુણવત્તાનું ઉપકરણ ખરીદ્યું હોય, તો તે અમદાવાદના જિલ્લા ફોરમમાં ફરિયાદ કરી શકે.

### 3. ફરિયાદના પ્રકારો:

- ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો (Defective Goods): નબળી ગુણવત્તાની વસ્તુઓ, જેમ કે ખરાબ ફ્રિજ, ટીવી, અથવા ખાદ્ય ઉત્પાદનો.
- અયોગ્ય સેવાઓ (Deficient Services): બેંક, હોસ્પિટલ, ટેલિકોમ, અથવા શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા બેદરકારીયુક્ત સેવાઓ.
- અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ (Unfair Trade Practices): ખોટી જાહેરાતો, ભ્રામક ઓફરો, અથવા અયોગ્ય ભાવ.
- ગેરકાયદેસર ઉત્પાદનો: જોખમી અથવા નકલી ઉત્પાદનો, જેમ કે નકલી દવાઓ.
- ઈ-કોમર્સ સંબંધિત ફરિયાદો: ઓનલાઈન ખરીદીમાં ખોટી ડિલિવરી, રિફંડનો ઇનકાર, અથવા ભ્રામક માહિતી.

### જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમની કાર્યપ્રણાલી (Procedure)

જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમની કાર્યપ્રણાલી ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019ની કલમ 35-38 હેઠળ નક્કી કરવામાં આવી છે, જે સરળ, ઝડપી અને ઓછા ખર્ચાળ છે. તે નીચે મુજબ છે:

### 1. ફરિયાદ દાખલ કરવી (Filing a Complaint):

- કોણ ફરિયાદ કરી શકે?:
  - ગ્રાહક (કલમ 2(7) હેઠળ વ્યાખ્યાયિત).
  - ગ્રાહક સંગઠનો (નોંધાયેલા).
  - કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકાર.
  - એક કરતાં વધુ ગ્રાહકોના સમૂહ (class action).
  - મૃત ગ્રાહકના કાનૂની વારસદારો.
- ફરિયાદની વિગતો:
  - ફરિયાદમાં ગ્રાહકનું નામ, સરનામું, આરોપી (વેપારી/ઉત્પાદક)ની વિગતો, નુકસાનનું વર્ણન, અને માંગેલું વળતરનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.
  - સહાયક દસ્તાવેજો: ખરીદીનું બિલ, વોરંટી કાર્ડ, ઈ-મેલ, અથવા અન્ય પુરાવા.
- ઓનલાઈન ફરિયાદ: 2019ના અધિનિયમ હેઠળ, ગ્રાહકો "e-Daakhil" પોર્ટલ દ્વારા ઓનલાઈન ફરિયાદ દાખલ કરી શકે છે.
- ફી: ફરિયાદ દાખલ કરવા માટે નજીવી ફી ચૂકવવી પડે છે, જે દાવાની રકમ પર આધારિત છે.

### 2. સમય મર્યાદા:

- ફરિયાદ અકસ્માત અથવા નુકસાનની તારીખથી 2 વર્ષની અંદર દાખલ કરવી જોઈએ (Limitation Act, 1963).
- જો વાજબી કારણ હોય, તો જિલ્લા ફોરમ આ મર્યાદા હળવી કરી શકે છે.

### 3. સુનાવણી અને નિર્ણય:

- ફરિયાદ દાખલ થયા પછી, જિલ્લા ફોરમ આરોપીને નોટિસ મોકલે છે અને તેમનો જવાબ માંગે છે.
- બંને પક્ષો (ગ્રાહક અને આરોપી)ને સાંભળવામાં આવે છે, અને પુરાવા (દસ્તાવેજો, સાક્ષીઓ)ની તપાસ કરવામાં આવે છે.

- જિલ્લા ફોરમ ફરિયાદની ગુણવત્તા (merits)ના આધારે નિર્ણય આપે છે, જેમાં 3-6 મહિનાનો સમય લાગી શકે.

#### 4. નિર્ણયના પ્રકારો:

- વળતર (Compensation): ગ્રાહકના નુકસાન (આર્થિક, શારીરિક, અથવા માનસિક) માટે.
- રિફંડ: ખરીદેલી વસ્તુ અથવા સેવાની રકમ પરત કરવી.
- ઉત્પાદન બદલવું: ખામીયુક્ત વસ્તુને નવી વસ્તુથી બદલવી.
- નિષેધાત્મક આદેશ (Injunction): અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ રોકવા.
- દંડાત્મક વળતર (Punitive Damages): ગંભીર ગેરરીતિઓ માટે.

#### 5. અપીલ (Appeal):

- જો કોઈ પક્ષ જિલ્લા ફોરમના નિર્ણયથી સંતુષ્ટ ન હોય, તો તે 45 દિવસની અંદર રાજ્ય ગ્રાહક આયોગમાં અપીલ કરી શકે છે (કલમ 41).

#### જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમના અધિકારો અને ફરજો (Powers and Duties)

##### 1. અધિકારો (Powers):

- ન્યાયિક સત્તા: જિલ્લા ફોરમ પાસે સિવિલ કોર્ટ જેવી સત્તાઓ છે, જેમાં સમન્સ જારી કરવા, પુરાવા લેવા, અને નિર્ણયો લાગુ કરવાનો સમાવેશ થાય છે (કલમ 38).
- તપાસની સત્તા: ખામીયુક્ત ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા તપાસવા માટે નિષ્ણાતોની મદદ લઈ શકે.
- આદેશોનો અમલ: જિલ્લા ફોરમના આદેશો બંધનકર્તા હોય છે અને તેનો અમલ સિવિલ કોર્ટ દ્વારા થઈ શકે.

##### 2. ફરજો (Duties):

- ગ્રાહકોની ફરિયાદોનું ઝડપી અને ન્યાયી નિવારણ કરવું.
- બંને પક્ષોને ન્યાયી સુનાવણીની તક આપવી.
- અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ અને ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો/સેવાઓ સામે કડક કાર્યવાહી કરવી.
- ગ્રાહકોના અધિકારો (સલામતી, જાણકારી, વળતર, વગેરે)નું રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવું.

#### જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમનું મહત્વ (Importance)

1. સરળ અને ઝડપી ન્યાય:

- જિલ્લા ફોરમ ગ્રામીણ અને શહેરી ગ્રાહકો માટે સ્થાનિક સ્તરે ન્યાય પૂરો પાડે છે, જે સામાન્ય સિવિલ કોર્ટની તુલનામાં ઓછો ખર્ચાળ અને ઝડપી છે.
- ઉદાહરણ: એક ગ્રાહકે ખરીદેલું ખરાબ મોબાઈલ ફોન બદલવા માટે જિલ્લા ફોરમમાં ફરિયાદ કરી, અને 3 મહિનામાં રિફંડ મળ્યું.

2. ગ્રાહક જાગૃતિ:

- જિલ્લા ફોરમ ગ્રાહકોને તેમના અધિકારો વિશે જાગૃત કરે છે અને "Jago Grahak Jago" જેવા અભિયાનોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

3. ઈ-કોમર્સ ફરિયાદો:

- 2019ના અધિનિયમે ઓનલાઈન ખરીદી સંબંધિત ફરિયાદોને પણ જિલ્લા ફોરમના કાર્યક્ષેત્રમાં સામેલ કરી, જેનાથી ડિજિટલ ગ્રાહકોને રક્ષણ મળે છે.

4. નબળા વર્ગનું રક્ષણ:

- ગરીબ અને નબળા વર્ગના ગ્રાહકો, જેમને સામાન્ય કોર્ટમાં ન્યાય મેળવવો મુશ્કેલ હોય, તેઓ જિલ્લા ફોરમ દ્વારા સરળતાથી ન્યાય મેળવી શકે છે.

પ્રસિદ્ધ કેસો

1. Laxmi Engineering Works v. P.S.G. Industrial Institute (1995):

- સુપ્રીમ કોર્ટે નક્કી કર્યું કે જિલ્લા ફોરમમાં ખામીયુક્ત ઉત્પાદનોની ફરિયાદોનું નિવારણ ઝડપથી થઈ શકે છે, અને ગ્રાહકને વળતર આપવામાં આવ્યું.

2. Amazon Seller Services Pvt. Ltd. v. Consumer Disputes Redressal Forum (2020):

- ઓનલાઈન ખરીદેલી ખામીયુક્ત વસ્તુ માટે જિલ્લા ફોરમે ઈ-કોમર્સ કંપનીને વળતર આપવાનો આદેશ આપ્યો.

સારાંશ

- જિલ્લા ગ્રાહક ફોરમ: ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 હેઠળ પ્રાથમિક સ્તરની વિવાદ નિવારણ સંસ્થા, જે ₹1 કરોડ સુધીના દાવાઓની સુનાવણી કરે છે.
- રચના: અધ્યક્ષ (જિલ્લા ન્યાયાધીશ) અને 2-4 સભ્યો (જેમાં એક મહિલા).

- કાર્યક્ષેત્ર: ખામીયુક્ત ઉત્પાદનો, અયોગ્ય સેવાઓ, અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓ, અને ઈ-કોમર્સ ફરિયાદો.
- કાર્યપ્રણાલી: સરળ, ઝડપી, અને ઓછા ખર્ચાળ, ઓનલાઈન ફરિયાદની સુવિધા સાથે.
- નિર્ણયો: વળતર, રિફંડ, ઉત્પાદન બદલવું, અથવા નિષેધાત્મક આદેશ.
- મહત્વ: ગ્રાહકોને સ્થાનિક સ્તરે ઝડપી ન્યાય, ખાસ કરીને નબળા વર્ગને રક્ષણ.

13) અપકૃત્યના દાવામાં મળતા બચાવો સમજાવો.

ટોર્ટનો કાયદો (Law of Tort) એ નાગરિક અપકૃત્યો (civil wrongs) સાથે સંબંધિત કાયદો છે, જેમાં એક વ્યક્તિની ક્રિયાઓથી બીજી વ્યક્તિને નુકસાન થાય છે અને તેના માટે વળતરનો દાવો કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સામે ટોર્ટનો દાવો (tort claim) દાખલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે આરોપી (defendant) પોતાનો બચાવ કરવા માટે ટોર્ટના કાયદા હેઠળ ઉપલબ્ધ વિવિધ બચાવ (defenses) રજૂ કરી શકે છે. આ બચાવો આરોપીને જવાબદારીથી મુક્ત કરવામાં અથવા તેનું વળતર ઘટાડવામાં મદદ કરે છે. નીચે ટોર્ટના દાવામાં ઉપલબ્ધ મુખ્ય બચાવોની વિગતવાર ચર્ચા ગુજરાતીમાં કરવામાં આવી છે, જેમાં તેમની વ્યાખ્યા, ઉદાહરણો અને ભારતીય સંદર્ભનો સમાવેશ થાય છે.

ટોર્ટના દાવામાં ઉપલબ્ધ બચાવો (Defenses in a Tort Claim)

#### 1. સ્વૈચ્છિક સંમતિ (Volenti Non Fit Injuria - Consent)

- વ્યાખ્યા: જો ફરિયાદી (plaintiff) એ જાણીજોઈને અને સ્વૈચ્છિક રીતે નુકસાનના જોખમની સંમતિ આપી હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી ગણાતો. આ બચાવનો આધાર એ છે કે ફરિયાદીએ જાણીજોઈને જોખમ સ્વીકાર્યું છે.
- શરતો:
  - સંમતિ મુક્તપણે (freely) આપવામાં આવી હોવી જોઈએ, એટલે કે દબાણ અથવા દગો ન હોવો જોઈએ.
  - ફરિયાદીને જોખમની પૂર્ણ જાણકારી હોવી જોઈએ.
- ઉદાહરણ:
  - જો કોઈ વ્યક્તિ કાર રેસમાં ભાગ લે અને અકસ્માતમાં ઈજા પામે, તો તે રેસના આયોજકો સામે દાવો ન કરી શકે, કારણ કે તેણે જોખમની સંમતિ આપી હતી.

- કેસ: Hall v. Brooklands Auto Racing Club (1933) – દર્શકે રેસ દરમિયાન જોખમની સંમતિ આપી હતી, તેથી તેને વળતર ન મળ્યું.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- Bowater v. Rowley Regis Corporation (1944) ના સિદ્ધાંતને ભારતીય કોર્ટે અનુસરે છે, જેમાં ફરિયાદીની સ્વૈચ્છિક સંમતિને બચાવ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

## 2. સહયોગી બેદરકારી (Contributory Negligence)

- વ્યાખ્યા: જો ફરિયાદીની પોતાની બેદરકારી (negligence) નુકસાનનું આંશિક કારણ હોય, તો આરોપીની જવાબદારી ઘટાડવામાં આવે છે. આ બચાવમાં નુકસાનની જવાબદારી ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે.

○ શરતો:

- ફરિયાદીએ પોતાની સલામતી માટે વાજબી કાળજી ન લીધી હોવી જોઈએ.
- ફરિયાદીની બેદરકારી નુકસાનનું એક કારણ હોવું જોઈએ.

○ ઉદાહરણ:

- જો રાહદારી ઝીબ્રા ક્રોસિંગનો ઉપયોગ કર્યા વિના રસ્તો ઓળંગે અને વાહનની ટક્કરથી ઈજા પામે, તો તેની બેદરકારી ગણાય અને વળતર ઘટે.
- કેસ: Butterfield v. Forrester (1809) – ફરિયાદીની બેદરકારીને કારણે વળતર ઘટાડવામાં આવ્યું.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- ભારતમાં, **Municipal Corporation of Delhi v. Subhagwanti (1966)** માં સુપ્રીમ કોર્ટે સહયોગી બેદરકારીના આધારે વળતરનું પ્રમાણ નક્કી કર્યું.
- મોટર વાહન અધિનિયમ, 1988 હેઠળ પણ આ બચાવ લાગુ થાય છે.

## 3. અનિવાર્ય અકસ્માત (Inevitable Accident)

- વ્યાખ્યા: જો નુકસાન એવી ઘટનાથી થયું હોય જે આરોપીના નિયંત્રણની બહાર હોય અને તેને રોકવા માટે વાજબી કાળજી લેવામાં આવી હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી.

○ શરતો:

- નુકસાન એવી ઘટનાથી થયું હોવું જોઈએ જે અણધારી (unforeseeable) હોય.
- આરોપીએ બેદરકારી ન કરી હોવી જોઈએ.

○ ઉદાહરણ:

- જો વીજળી પડવાથી વાહન અકસ્માત થાય, તો ચાલક જવાબદાર નથી, કારણ કે આ ઘટના અનિવાર્ય હતી.
- કેસ: Stanley v. Powell (1891) – આરોપીની ગોળી અણધાર્યા રીતે ફરિયાદીને વાગી, પરંતુ આરોપી જવાબદાર ન ગણાયો.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- ભારતીય કોર્ટો આ બચાવને માન્યતા આપે છે, ખાસ કરીને રસ્તા અકસ્માતોમાં જ્યાં કુદરતી ઘટનાઓ (જેમ કે ધુમ્મસ અથવા વાવાઝોડું) નુકસાનનું કારણ હોય.

4. ઈશ્વરની ક્રિયા (Act of God)

- વ્યાખ્યા: જો નુકસાન કુદરતી ઘટનાઓ (natural calamities) જેમ કે ભૂકંપ, વાવાઝોડું, અથવા પૂરને કારણે થયું હોય અને તેમાં આરોપીની બેદરકારી ન હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી.

○ શરતો:

- ઘટના કુદરતી અને અણધારી હોવી જોઈએ.
- આરોપીની કોઈ ભૂલ ન હોવી જોઈએ.

○ ઉદાહરણ:

- જો પૂરને કારણે દુકાનમાં પાણી ધૂસે અને ગ્રાહકનું નુકસાન થાય, તો દુકાનદાર જવાબદાર નથી.
- કેસ: Nichols v. Marsland (1876) – અસાધારણ વરસાદને કારણે નુકસાન થયું, અને આરોપીને ઈશ્વરની ક્રિયાના બચાવ હેઠળ મુક્ત કરવામાં આવ્યો.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- ભારતમાં આ બચાવ ખાસ કરીને કુદરતી આફતોના કેસોમાં લાગુ થાય છે, જેમ કે Ramalinga Nadar v. Narayana Reddiar (1971).

## 5. ખાનગી બચાવ (Private Defense)

- વ્યાખ્યા: જો આરોપીએ પોતાની વ્યક્તિ, મિલકત, અથવા બીજાની સુરક્ષા માટે વાજબી બળનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે જવાબદાર નથી.
- શરતો:
  - બળનો ઉપયોગ જોખમના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ.
  - જોખમ તાત્કાલિક (immediate) હોવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ:
  - જો કોઈ ચોર ઘરમાં ધૂસે અને મકાનમાલિક તેને રોકવા બળનો ઉપયોગ કરે, તો તે ખાનગી બચાવ હેઠળ જવાબદાર નથી.
  - કેસ: *Morris v. Nugent* (1836) – આરોપીએ હુમલો કરનાર કૂતરાને ગોળી મારી, જે ખાનગી બચાવ તરીકે માન્ય ગણાયું.
- ભારતીય સંદર્ભ:
  - ભારતીય દંડ સંહિતા (IPC) ની કલમ 96-106 ખાનગી બચાવના સિદ્ધાંતને સમર્થન આપે છે, જે ટોર્ટના કેસોમાં પણ લાગુ થાય છે.

## 6. અનિવાર્યતા (Necessity)

- વ્યાખ્યા: જો આરોપીએ મોટું નુકસાન ટાળવા માટે નાનું નુકસાન કર્યું હોય, તો તે જવાબદાર નથી. આ બચાવમાં જાહેર અથવા ખાનગી હિતનું રક્ષણ હોય છે.
- શરતો:
  - નુકસાન ટાળવું અનિવાર્ય હોવું જોઈએ.
  - ઉપયોગમાં લેવાયેલું બળ વાજબી હોવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ:
  - જો આગ લાગે અને ફાયર બ્રિગેડે પાડોશીની મિલકત તોડીને આગ રોકી, તો તે અનિવાર્યતાના બચાવ હેઠળ જવાબદાર નથી.
  - કેસ: *Cope v. Sharpe* (1912) – આગ રોકવા માટે મિલકતમાં નુકસાન કરવું અનિવાર્ય ગણાયું.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- ભારતમાં આ બચાવ જાહેર હિતના કેસોમાં લાગુ થાય છે, જેમ કે આફત વ્યવસ્થાપન દરમિયાન.

7. કાયદેસરની સત્તા (Statutory Authority)

- વ્યાખ્યા: જો આરોપીની ક્રિયા કાયદા દ્વારા અધિકૃત હોય, તો તે જવાબદાર નથી, ભલે તેનાથી નુકસાન થયું હોય.
- શરતો:
  - ક્રિયા કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર હોવી જોઈએ.
  - બેદરકારી ન હોવી જોઈએ.
- ઉદાહરણ:
  - જો સરકારી રેલવેની ટ્રેનના ધુમાડાથી નજીકની મિલકતને નુકસાન થાય, પરંતુ રેલવે કાયદા અનુસાર ચાલે, તો રેલવે જવાબદાર નથી.
  - કેસ: *Vaughan v. Taff Vale Railway Co. (1860)* – રેલવેની કાયદેસર ક્રિયાને બચાવ તરીકે માન્ય કરવામાં આવી.
- ભારતીય સંદર્ભ:
  - ભારતમાં, *Railways Act, 1989* અથવા *Motor Vehicles Act, 1988* જેવા કાયદાઓ હેઠળ આ બચાવ લાગુ થાય છે.

8. ફરિયાદીની ભૂલ (Plaintiff's Own Fault)

- વ્યાખ્યા: જો નુકસાનનું એકમાત્ર કારણ ફરિયાદીની ભૂલ અથવા બેદરકારી હોય, તો આરોપી જવાબદાર નથી.
- શરતો:
  - નુકસાન સંપૂર્ણપણે ફરિયાદીની ભૂલથી થયું હોવું જોઈએ.
  - આરોપીની કોઈ બેદરકારી ન હોવી જોઈએ.
- ઉદાહરણ:

- જો રાહદારી નશામાં હોય અને રસ્તાની વચ્ચે દોડી જાય, અને વાહન નિયમોનું પાલન કરતું હોય, તો ચાલક જવાબદાર નથી.
- કેસ: **Davies v. Mann (1842)** – ફરિયાદીની ભૂલ હોવા છતાં આરોપીની બેદરકારીને કારણે જવાબદારી નક્કી થઈ.

○ ભારતીય સંદર્ભ:

- **\*\*Swaraj Motors v. Gian Chand (1993)\*\***માં, હેલ્મેટ ન પહેરવાને કારણે ફરિયાદીની ભૂલ ગણાઈ અને વળતર ઘટાડવામાં આવ્યું.

9. સમય મર્યાદા (Limitation)

- વ્યાખ્યા: જો ફરિયાદીએ નિર્ધારિત સમય મર્યાદામાં દાવો દાખલ ન કર્યો હોય, તો આરોપી દાવાને રદ કરાવી શકે છે.
- શરતો:
  - ભારતમાં, **Limitation Act, 1963** હેઠળ, ટોર્ટના દાવા માટે સામાન્ય રીતે 3 વર્ષની સમય મર્યાદા હોય છે.
- ઉદાહરણ:
  - જો ગ્રાહકે ખામીયુક્ત ઉત્પાદનથી થયેલા નુકસાન માટે 3 વર્ષ પછી દાવો દાખલ કર્યો, તો તે રદ થઈ શકે.
- ભારતીય સંદર્ભ:
  - ભારતીય કોર્ટે **Limitation Act, 1963**નું સખત પાલન કરે છે, અને મોડું થયેલા દાવાઓ ફગાવી દેવામાં આવે છે, સિવાય કે વાજબી કારણ હોય.

ભારતીય સંદર્ભમાં બચાવોનું મહત્વ

- મોટર વાહન અધિનિયમ સાથે સંબંધ: ભારતમાં રસ્તા અકસ્માતોના કેસોમાં સહયોગી બેદરકારી, અનિવાર્ય અકસ્માત, અને ઈશ્વરની ક્રિયા જેવા બચાવોનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે.
- ગ્રાહક સંરક્ષણ: ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, 2019 હેઠળ, અનૈતિક વેપાર પ્રથાઓના કેસોમાં સ્વૈચ્છિક સંમતિ અને સમય મર્યાદા જેવા બચાવો લાગુ થઈ શકે છે.
- કુદરતી આફતો: ભારતમાં પૂર, ભૂકંપ, અને વાવાઝોડો જેવી ઘટનાઓમાં ઈશ્વરની ક્રિયા અને અનિવાર્ય અકસ્માતના બચાવો ઉપયોગી છે.

- ન્યાયિક સિદ્ધાંતો: ભારતીય કોર્ટો અંગ્રેજી કોમન લો (common law) અને ભારતીય કાયદાઓના આધારે આ બચાવોને માન્યતા આપે છે.

સારાંશ

ટોર્ટના દાવામાં ઉપલબ્ધ બચાવો નીચે મુજબ છે:

1. સ્વૈચ્છિક સંમતિ: ફરિયાદીએ જોખમની સંમતિ આપી હોય.
2. સહયોગી બેદરકારી: ફરિયાદીની બેદરકારી નુકસાનનું કારણ હોય.
3. અનિવાર્ય અકસ્માત: નુકસાન અણધાર્યા અને નિયંત્રણ બહારની ઘટનાથી થયું હોય.
4. ઈશ્વરની ક્રિયા: કુદરતી આફતથી નુકસાન થયું હોય.
5. ખાનગી બચાવ: પોતાની અથવા બીજાની સુરક્ષા માટે બળનો ઉપયોગ.
6. અનિવાર્યતા: મોટું નુકસાન ટાળવા નાનું નુકસાન કરવું.
7. કાયદેસરની સત્તા: કાયદા દ્વારા અધિકૃત ક્રિયાથી નુકસાન.
8. ફરિયાદીની ભૂલ: નુકસાનનું એકમાત્ર કારણ ફરિયાદીની ભૂલ.
9. સમય મર્યાદા: દાવો નિર્ધારિત સમયમાં દાખલ ન થયો હોય.

14) ઉપદ્રવની વ્યાખ્યા આપી તેના પ્રકારો સમજાવી ઉપદ્રવ માટે મળતા ઉપચારો સમજાવો.

#### ન્યુસન્સ (ઉપદ્રવ) ની વ્યાખ્યા

ન્યુસન્સ એ ટોર્ટના કાયદા હેઠળ એક ગેરકાયદેસર કૃત્ય છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિની મિલકતના ઉપયોગ અથવા આનંદમાં અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા ગેરવાજબી રીતે ખલેલ પહોંચાડવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં, ન્યુસન્સ એ એવી પ્રવૃત્તિ છે જે અન્યના અધિકારો, આરામ, સલામતી અથવા મિલકતના ઉપયોગને અસર કરે છે. તેમાં અવાજ, ગંધ, ધુમાડો, પ્રદૂષણ, અથવા અન્ય કોઈ હેરાનગતિ શામેલ હોઈ શકે છે.

ન્યુસન્સના પ્રકારો

ન્યુસન્સને મુખ્યત્વે બે પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે:

1. પબ્લિક ન્યુસન્સ (જાહેર ઉપદ્રવ)
  - આ એવું ઉપદ્રવ છે જે સમાજના મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયને અસર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રસ્તા પર અવરોધ ઊભો કરવો, હવા કે પાણીનું પ્રદૂષણ, અથવા જાહેર સ્થળે અવાજનું પ્રદૂષણ.

- આ પ્રકારનું ન્યુસન્સ સામાન્ય રીતે રાજ્ય અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.
- ઉદાહરણ: ફેક્ટરીમાંથી નીકળતો ઝેરી ધુમાડો જે આખા વિસ્તારની હવાને દૂષિત કરે છે.

## 2. પ્રાઇવેટ ન્યુસન્સ (ખાનગી ઉપદ્રવ)

- આ એવું ઉપદ્રવ છે જે કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિની મિલકતના ઉપયોગ અથવા આનંદને અસર કરે છે. આમાં ખાનગી મિલકતના માલિકના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થાય છે.
- ઉદાહરણ: પડોશી દ્વારા રાત્રે ઊંચો અવાજ કરવો, જેનાથી ઊંઘમાં ખલેલ પડે, અથવા પડોશીના ઘરેથી આવતી દુર્ગંધ.
- આ પ્રકારનું ન્યુસન્સ ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા કોર્ટમાં દાવો કરીને નિવારણ મેળવી શકાય છે.

## ન્યુસન્સના ઉપાયો (રેમેડીઝ)

ટોર્ટના કાયદા હેઠળ ન્યુસન્સ માટે નીચે મુજબના ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે:

### 1. ઇન્જંક્શન (નિષેધાત્મક આદેશ)

- આ એક કોર્ટનો આદેશ છે જે ન્યુસન્સનું કારણ બનતી પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે આપવામાં આવે છે.
- ઉદાહરણ: જો પડોશી ફેક્ટરીમાંથી ધુમાડો નીકળે છે, તો કોર્ટ આ પ્રવૃત્તિ બંધ કરવા આદેશ આપી શકે છે.
- ઇન્જંક્શન બે પ્રકારના હોઈ શકે છે:
  - અસ્થાયી ઇન્જંક્શન: કેસ ચાલે ત્યાં સુધી આપવામાં આવે છે.
  - કાયમી ઇન્જંક્શન: કેસના અંતિમ નિર્ણય પછી આપવામાં આવે છે.

### 2. નુકસાની (ડેમેજીસ)

- પીડિત વ્યક્તિને ન્યુસન્સને કારણે થયેલા નુકસાનની ભરપાઈ તરીકે નાણાકીય વળતર આપવામાં આવે છે.
- આમાં નાણાકીય નુકસાન, આરોગ્યને થયેલી હાનિ, અથવા મિલકતના મૂલ્યમાં ઘટાડો જેવી બાબતોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

- ઉદાહરણ: જો ન્યુસન્સને કારણે વ્યક્તિની મિલકતનું મૂલ્ય ઘટે, તો તેની ભરપાઈ માટે વળતર મળી શકે છે.

### 3. એબેટમેન્ટ (સ્વ-નિવારણ)

- આમાં પીડિત વ્યક્તિ પોતે જ ન્યુસન્સ દૂર કરવા માટે પગલાં લઈ શકે છે, પરંતુ આ કાયદેસર રીતે અને વાજબી હદમાં હોવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ: જો પડોશીના ઝાડની ડાળીઓ તમારી મિલકતમાં લટકતી હોય અને તે ન્યુસન્સનું કારણ બને, તો તમે તે ડાળીઓ કાપી શકો છો, પરંતુ આ માટે કાયદેસર પ્રક્રિયાનું પાલન કરવું જરૂરી છે.
- આ ઉપાયનો ઉપયોગ સાવધાનીથી કરવો જોઈએ, કારણ કે ગેરકાયદેસર હસ્તક્ષેપથી બીજી કાનૂની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે.

### નિષ્કર્ષ

ન્યુસન્સ એ ટોર્ટના કાયદા હેઠળ એક મહત્વપૂર્ણ ખ્યાલ છે, જે જાહેર અને ખાનગી એમ બે પ્રકારનો હોય છે. તેના નિવારણ માટે કોર્ટ દ્વારા ઇન્જંક્શન, નુકસાની, અથવા સ્વ-નિવારણ જેવા ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે. પીડિત વ્યક્તિએ આ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરતા પહેલા કાયદાકીય સલાહ લેવી જરૂરી છે, જેથી તેના અધિકારોનું રક્ષણ થઈ શકે.

15) ગ્રાહક સુરક્ષા અધિનિયમ હેઠળ રાષ્ટ્રીય પંચની રચના અને તેની હકૂમત અને સત્તા જણાવો.

રાષ્ટ્રીય આયોગની રચના:-

ગ્રાહક સુરક્ષા અધિનિયમ, ૨૦૧૯ની કલમ ૨૦ અનુસાર, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગ (National Consumer Disputes Redressal Commission - NCDRC)ની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ આયોગની રચના નીચે મુજબ છે:

- અધ્યક્ષ: સુપ્રીમ કોર્ટના વર્તમાન અથવા નિવૃત્ત જજ અથવા હાઈકોર્ટના વર્તમાન અથવા નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયાધીશ.
- સભ્યો: કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત સંખ્યામાં સભ્યો, જેમાંથી ઓછામાં ઓછા એક સભ્ય વકીલ અને એક સભ્ય ગ્રાહક અધિકારો અથવા વેપાર સંબંધિત વિશેષજ્ઞ હોવો જોઈએ.
- આયોગનું મુખ્ય મથક નવી દિલ્હીમાં છે અને તે અર્ધ-ન્યાયિક સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે. કેન્દ્ર સરકાર આયોગના કાર્યવાહી માટે જણાવેલા નિયમો ઘડી શકે છે.

અધિકારક્ષેત્ર:-

અધિનિયમની કલમ ૫૮ અનુસાર, રાષ્ટ્રીય આયોગનું અધિકારક્ષેત્ર નીચે મુજબ છે:

- ઓરિજિનલ જ્યુરિસ્ડિક્શન: માલ, સેવાઓ અથવા ઉત્પાદનોની કિંમત અને વળતર (જો કોઈ હોય તો) રૂ. ૧૦ કરોડથી વધુની ફરિયાદો સાંભળવાનું અધિકાર. (નોંધ: ૨૦૨૧ના નિયમો અનુસાર આ મર્યાદા વધારી શકાય છે.)
- અપીલ જ્યુરિસ્ડિક્શન: રાજ્ય આયોગોના આદેશો સામે અપીલો સાંભળવાનું અધિકાર.
- રિવિઝનલ જ્યુરિસ્ડિક્શન: જો રાજ્ય આયોગે કાયદા વિપરીત અધિકાર વાપર્યો હોય, અધિકાર વાપરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો હોય અથવા ગેરકાયદેસર રીતે કાર્ય કર્યું હોય, તો રેકૉર્ડ્સ મોકલાવી યોગ્ય આદેશ આપવાનું અધિકાર. આયોગ રાજ્ય આયોગો પર વહીવટી નિગરાની પણ રાખે છે.

અધિકારો

રાષ્ટ્રીય આયોગને વ્યાપક અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- ફરિયાદોની તપાસ, સામના કરાવવું, પુરાવા લેવા અને આદેશો પસાર કરવા (જેમ કે વળતર, પરત કરવું, વગેરે).
- અન્ય કમિશનોના રેકૉર્ડ્સ મોકલાવી યોગ્ય આદેશો આપવા.
- અન્ય કોર્ટો અથવા ટ્રિબ્યુનલ્સ જેવા જ અધિકારો વાપરવા, જેમાં તપાસ, દંડ અને અન્ય કાર્યવાહીનો સમાવેશ થાય છે.
- કોર્ટની શક્તિઓ જેવી શક્તિઓ: સાક્ષીઓ બોલાવવા, દસ્તાવેજો ઉત્પાદન કરાવવા, કમિશન દ્વારા તપાસ કરાવવા.
- અન્ય કમિશનો પર વહીવટી નિયંત્રણ અને મોનિટરિંગ. આયોગના આદેશો સુપ્રીમ કોર્ટમાં ૩૦ દિવસમાં અપીલ કરી શકાય છે.

આયોગ ગ્રાહકોને ઝડપી અને સસ્તું ન્યાય પૂરું પાડવા માટે રચાયેલો છે, જેમાં ઇ-ફાઇલિંગ અને વીડિયો કોન્ફરન્સ જેવી આધુનિક સુવિધાઓ પણ ઉમેરાઈ છે.

16) આરંભથી જ અનધિકૃત પ્રવેશ એટલે શું? અનધિકૃત પ્રવેશના દાવામાં પ્રતિવાદીને કયા બચાવો મળી શકે?

ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસની વ્યાખ્યા:-

ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસ એ ટોર્ટના કાયદા હેઠળ એક ગેરકાયદેસર કૃત્ય છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિ બીજાની મિલકત, વ્યક્તિ કે માલસામાન પર અનધિકૃત રીતે દખલ કરે છે અથવા પ્રવેશ કરે છે. ટ્રેસપાસનો

મૂળભૂત અર્થ એ છે કે કોઈ વ્યક્તિ બીજાના કાનૂની અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે, ભલે તેનાથી નુકસાન થયું હોય કે ન હોય. આ "ઇન્જુરિયા સિને ડેમનમ" (નુકસાન વિના ઇજા) ના સિદ્ધાંત હેઠળ આવે છે.

ટ્રેસપાસના પ્રકારો:

1. ટ્રેસપાસ ટુ લેન્ડ (જમીન પર અનધિકૃત પ્રવેશ): કોઈ વ્યક્તિ માલિકની પરવાનગી વિના જમીન પર પ્રવેશે, જેમ કે બીજાના ખેતરમાં ચાલવું.
2. ટ્રેસપાસ ટુ પર્સન (વ્યક્તિ પર અનધિકૃત દખલ): ખોટી કેદ (False Imprisonment) અથવા શારીરિક હાનિ (Assault/Battery).
3. ટ્રેસપાસ ટુ ગૂડ્સ (માલસામાન પર અનધિકૃત દખલ): બીજાની મિલકતને નુકસાન પહોંચાડવું અથવા તેનો ઉપયોગ કરવો.

ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસની શરૂઆતથી સમજ:

- ટ્રેસપાસ એ ત્યારે શરૂ થાય છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ જાણીજોઈને અથવા બેદરકારીથી બીજાના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.
- તે ઇરાદાપૂર્વક (Intentional) હોઈ શકે છે, જેમ કે કોઈની મિલકતમાં જાણીજોઈને પ્રવેશવું, અથવા બેદરકારીથી (Negligent), જેમ કે ભૂલથી ખોટી જમીન પર બાંધકામ કરવું.
- નુકસાનની જરૂર નથી; માત્ર અનધિકૃત દખલગીરીથી જ ટ્રેસપાસ ગણાય.

ઉદાહરણ:

- જો કોઈ વ્યક્તિ તમારા ઘરના આંગણામાં પરવાનગી વિના પ્રવેશે, તો તે ટ્રેસપાસ ટુ લેન્ડ ગણાશે, ભલે તેનાથી કોઈ નુકસાન ન થયું હોય.

ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસના દાવામાં પ્રતિવાદીના બચાવ

ટોટના કાયદા હેઠળ, ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસના દાવામાં પ્રતિવાદી નીચેના બચાવનો ઉપયોગ કરી શકે છે:

1. પરવાનગી (Consent/License):

- જો પ્રતિવાદી પાસે મિલકતના માલિકની પરવાનગી અથવા લાયસન્સ હોય, તો તે ટ્રેસપાસ નથી.
- ઉદાહરણ: જો માલિકે પ્રતિવાદીને જમીન પર પ્રવેશવાની પરવાનગી આપી હોય, તો તે ટ્રેસપાસ નથી.

- કેસ: *Armstrong v. Sheppard & Short Ltd (1959)* - પ્રતિવાદીએ દાવો કર્યો કે તેમને મિલકતમાં પ્રવેશવાની મૌખિક પરવાનગી હતી, જેના આધારે તેમને બચાવ મળ્યો.

## 2. આવશ્યકતા (Necessity):

- જો પ્રતિવાદીએ જાહેર અથવા ખાનગી હિત માટે દ્રેસપાસ કર્યું હોય, તો તે બચાવ લઈ શકે છે.
- ઉદાહરણ: આગ લાગે અને કોઈ વ્યક્તિ આગ ઓલવવા બીજાની જમીન પર પ્રવેશે, તો આ આવશ્યકતાને કારણે દ્રેસપાસ નથી.
- કેસ: *Cope v. Sharpe (No. 2) (1912)* - આગ ફેલાતી અટકાવવા માટે દ્રેસપાસ કરવું આવશ્યક હોવાથી બચાવ માન્ય થયો.

## 3. આત્મરક્ષણ (Self-Defense):

- જો પ્રતિવાદીએ પોતાની અથવા બીજાની સુરક્ષા માટે દ્રેસપાસ કર્યું હોય, તો આ બચાવ લઈ શકાય.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ હુમલાથી બચવા બીજાની મિલકતમાં પ્રવેશે, તો આ આત્મરક્ષણ ગણાય.
- આ બચાવનો ઉપયોગ સાવધાનીથી થવો જોઈએ અને તે વાજબી હોવું જરૂરી છે.

## 4. કાનૂની અધિકાર (Legal Authority):

- જો પ્રતિવાદીએ કાયદા દ્વારા આપેલા અધિકાર હેઠળ પ્રવેશ કર્યો હોય, તો તે દ્રેસપાસ નથી.
- ઉદાહરણ: પોલીસ અધિકારી વોરંટ સાથે મિલકતમાં પ્રવેશે, તો તે ગેરકાયદેસર નથી.
- કેસ: *Eccles v. Ditton (1787)* - કાનૂની આદેશ હેઠળ પ્રવેશ દ્રેસપાસ નથી.

## 5. જાહેર હિત (Public Right):

- જો પ્રતિવાદીએ જાહેર હિત માટે, જેમ કે જાહેર રસ્તા પર ચાલવું, દ્રેસપાસ કર્યું હોય, તો તે બચાવ લઈ શકે છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ જાહેર રસ્તા પર ચાલે, જે મિલકતના ભાગ પર આવેલો હોય, તો તે દ્રેસપાસ નથી.

## 6. વોલેન્ટી નોન ફિટ ઇન્જુરિયા (Volenti Non Fit Injuria):

- જો ફરિયાદીએ સ્વેચ્છાએ ટ્રેસપાસની પરવાનગી આપી હોય, તો પ્રતિવાદી આ બચાવનો ઉપયોગ કરી શકે છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ મિલકતના માલિકે પ્રતિવાદીને આમંત્રણ આપ્યું હોય, તો તે ટ્રેસપાસ નથી.

#### 7. અનિવાર્ય ભૂલ (Inevitable Accident):

- જો ટ્રેસપાસ અનિવાર્ય ઘટનાને કારણે થયું હોય અને પ્રતિવાદીનો કોઈ ઇરાદો ન હોય, તો તે બચાવ લઈ શકે છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ અકસ્માતે ખોટી જમીન પર પ્રવેશી જાય, તો આ બચાવ લઈ શકાય.
- કેસ: **Stanley v. Powell (1891)** - અનિવાર્ય અકસ્માતને કારણે થયેલું નુકસાન ટ્રેસપાસ નથી.

#### નિષ્કર્ષ:-

ગેરકાયદેસર ટ્રેસપાસ એ બીજાના કાનૂની અધિકારોનું અનધિકૃત ઉલ્લંઘન છે, જે જમીન, વ્યક્તિ કે માલસામાન પર થઈ શકે છે. પ્રતિવાદી આ દાવામાં પરવાનગી, આવશ્યકતા, આત્મરક્ષણ, કાનૂની અધિકાર, જાહેર હિત, વોલેન્ટી નોન ફિટ ઇન્જુરિયા, અથવા અનિવાર્ય ભૂલ જેવા બચાવનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આ બચાવોની સફળતા કેસના તથ્યો અને કાનૂની પુરાવા પર આધારિત છે.

#### 16) મોટર વિહીકલ એક્ટ હેઠળ મોટર નોંધણીની પ્રોસેસ સમજાવો.

મોટર વાહન અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (Motor Vehicles Act, 1988) અને તેના હેઠળના નિયમો, જેમ કે સેન્ટ્રલ મોટર વ્હીકલ રૂલ્સ, ૧૯૮૯, ભારતમાં વાહનોના રજિસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરે છે. આ પ્રક્રિયા વાહનને કાયદેસર રીતે રસ્તા પર ચલાવવા માટે રજિસ્ટર કરવા અને તેની ઓળખ (રજિસ્ટ્રેશન નંબર) મેળવવા માટે જરૂરી છે. નીચે ગુજરાતમાં મોટર વાહન રજિસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયાને સરળ રીતે સમજાવેલ છે:

#### 1. મોટર વાહન રજિસ્ટ્રેશનનો હેતુ

- વાહનની કાનૂની ઓળખ સ્થાપિત કરવી.
- રસ્તા પર વાહનની સુરક્ષા અને કાયદેસર ઉપયોગની ખાતરી કરવી.
- વાહનના માલિકની વિગતો નોંધવી અને ટ્રાફિક નિયમોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવું.

#### 2. રજિસ્ટ્રેશનના પ્રકાર

- કામચલાઉ રજિસ્ટ્રેશન: નવું વાહન ખરીદ્યા બાદ ડીલર દ્વારા અસ્થાયી રજિસ્ટ્રેશન નંબર આપવામાં આવે છે, જે ૩૦ દિવસ માટે માન્ય હોય છે. આનો ઉપયોગ વાહનને શોરૂમથી RTO (Regional Transport Office) અથવા ઘર સુધી લઈ જવા માટે થાય છે.
- કાયમી રજિસ્ટ્રેશન: આ રજિસ્ટ્રેશન RTO દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેની માન્યતા ૧૫ વર્ષ (ખાનગી વાહનો માટે) અથવા ૮ વર્ષ (વ્યવસાયિક વાહનો માટે) હોય છે.

### ૩. રજિસ્ટ્રેશનની પ્રક્રિયા

ગુજરાતમાં મોટર વાહનનું રજિસ્ટ્રેશન કરવા માટે નીચેના પગલાં અનુસરવા જોઈએ:

પગલું ૧: જરૂરી દસ્તાવેજો તૈયાર કરવા

રજિસ્ટ્રેશન માટે નીચેના દસ્તાવેજો જરૂરી છે:

- ફોર્મ ૨૦: રજિસ્ટ્રેશન માટેની અરજી ફોર્મ (RTO પાસેથી અથવા ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ).
- ફોર્મ ૨૧: વેચાણ પ્રમાણપત્ર (Sale Certificate), જે ડીલર દ્વારા આપવામાં આવે છે.
- ફોર્મ ૨૨: રોડ વર્થીનેસ પ્રમાણપત્ર (Road Worthiness Certificate), જે ડીલર અથવા ઉત્પાદક દ્વારા આપવામાં આવે છે.
- ઓળખનો પુરાવો: આધાર કાર્ડ, પાન કાર્ડ, પાસપોર્ટ, અથવા મતદાર આઈડી.
- સરનામાનો પુરાવો: આધાર કાર્ડ, રેશન કાર્ડ, લાઈટ બિલ, અથવા ભાડા કરાર.
- વીમાનું પ્રમાણપત્ર: વાહનનો વીમો (થર્ડ-પાર્ટી વીમો ફરજિયાત છે).
- વાહનનું ઇન્સોઇસ: ડીલર દ્વારા આપવામાં આવેલું ખરીદીનું બિલ.
- રસ્તા વેરો (Road Tax): ગુજરાતના નિયમો અનુસાર રસ્તા વેરો ચૂકવવાનો પુરાવો.
- પ્રદૂષણ નિયંત્રણ પ્રમાણપત્ર (PUC): વાહનનું પ્રદૂષણ નિયંત્રણ પ્રમાણપત્ર.
- પાસપોર્ટ સાઈઝ ફોટો: અરજદારના ફોટોગ્રાફ્સ.
- વ્યવસાયિક વાહનો માટે, વધારાના દસ્તાવેજો જેમ કે પરમિટ અથવા ફિટનેસ પ્રમાણપત્ર જરૂરી હોય છે.

પગલું ૨: RTO ખાતે અરજી દાખલ કરવી

- ઓનલાઈન અરજી: ગુજરાતમાં, વાહન રજિસ્ટ્રેશન માટે પરિવહન ભવનની વેબસાઈટ અથવા ગુજરાત RTOની વેબસાઈટ દ્વારા ઓનલાઈન અરજી કરી શકાય છે.

- વેબસાઈટ પર જઈને "Vehicle Related Services" પસંદ કરો.
- જરૂરી ફોર્મ ભરો અને દસ્તાવેજો અપલોડ કરો.
- રજિસ્ટ્રેશન ફી અને રસ્તા વેરો ઓનલાઈન ચૂકવો.
- ઓફલાઈન અરજી: સ્થાનિક RTO ઓફિસમાં જઈને ફોર્મ ૨૦ અને અન્ય દસ્તાવેજો સબમિટ કરો.
- અરજી સબમિટ કર્યા પછી, RTO દ્વારા વાહનની ચકાસણી કરવામાં આવે છે, જેમાં ચેસિસ નંબર અને એન્જિન નંબરની તપાસ થાય છે.

#### પગલું ૩: ફી અને રસ્તા વેરો ચૂકવણી

- વાહનના પ્રકાર (ટુ-વ્હીલર, ફોર-વ્હીલર, વ્યવસાયિક) અને એન્જિન ક્ષમતા પર આધારિત રજિસ્ટ્રેશન ફી અને રસ્તા વેરો ચૂકવવો પડે છે.
- ગુજરાતમાં રસ્તા વેરો એક વખત અથવા વાર્ષિક ચૂકવી શકાય છે, જે વાહનના પ્રકાર પર આધાર રાખે છે.

#### પગલું ૪: વાહનનું નિરીક્ષણ

- RTO અધિકારી દ્વારા વાહનનું ભૌતિક નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. આમાં વાહનની ટેકનિકલ વિગતો, સલામતી સુવિધાઓ અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણની ચકાસણી થાય છે.

#### પગલું ૫: રજિસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર (RC)

- નિરીક્ષણ અને દસ્તાવેજોની ચકાસણી બાદ, RTO દ્વારા રજિસ્ટ્રેશન પ્રમાણપત્ર (Registration Certificate - RC) જારી કરવામાં આવે છે.
- આ RCમાં વાહનનો રજિસ્ટ્રેશન નંબર, માલિકની વિગતો, વાહનની વિગતો અને માન્યતાનો સમયગાળો દર્શાવવામાં આવે છે.
- હવે ઘણીવાર RC ડિજિટલ સ્વરૂપે (Smart Card) જારી થાય છે, જે ઓનલાઈન પણ ડાઉનલોડ કરી શકાય છે.

#### પગલું ૬: નંબર પ્લેટ

- રજિસ્ટ્રેશન નંબર મળ્યા બાદ, વાહન પર નિયમો અનુસાર નંબર પ્લેટ લગાવવી ફરજિયાત છે. ગુજરાતમાં, હાઈ સિક્યુરિટી રજિસ્ટ્રેશન પ્લેટ (HSRP) ફરજિયાત છે.

#### 4. રજિસ્ટ્રેશનની માન્યતા

- ખાનગી વાહનો: ૧૫ વર્ષ સુધી માન્ય, ત્યારબાદ ફિટનેસ ટેસ્ટ પાસ કરીને રિન્યૂ કરાવવું પડે છે (દર ૫ વર્ષે).
- વ્યવસાયિક વાહનો: ૮ વર્ષ સુધી માન્ય, ત્યારબાદ દર વર્ષે રિન્યૂઅલ અને ફિટનેસ ટેસ્ટ જરૂરી.

#### 5. ઓનલાઈન સુવિધાઓ

ગુજરાતમાં, પરિવહન વિભાગની વેબસાઈટ અને "Vahan" પોર્ટલ દ્વારા ઘણી સેવાઓ ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે:

- રજિસ્ટ્રેશનની અરજી.
- રસ્તા વેરો અને ફીની ચૂકવણી.
- RC રિન્યૂઅલ અને ટ્રાન્સફર.
- HSRP નંબર પ્લેટ માટે અરજી.

#### 6. શરતો અને નિયમો

- વાહનનું રજિસ્ટ્રેશન તે જિલ્લાના RTOમાં થાય છે જ્યાં માલિક રહે છે.
- રજિસ્ટ્રેશન વિના વાહન ચલાવવું એ મોટર વાહન અધિનિયમ હેઠળ દંડનીય ગુનો છે (કલમ 3૯).
- જો વાહન બીજા રાજ્યમાં ટ્રાન્સફર થાય, તો નવા RTOમાં રજિસ્ટ્રેશન રિન્યૂ કરાવવું જરૂરી છે.

#### 7. દંડ

- રજિસ્ટ્રેશન વિના વાહન ચલાવવા માટે રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીનો દંડ (પ્રથમ ગુના માટે) અને રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધીનો દંડ (પુનરાવર્તિત ગુના માટે).
- અધૂરા દસ્તાવેજો અથવા ખોટી માહિતી આપવા બદલ પણ દંડ થઈ શકે છે.

#### નિષ્કર્ષ:-

ગુજરાતમાં મોટર વાહનનું રજિસ્ટ્રેશન એક સરળ પરંતુ નિયમોનું પાલન કરતી પ્રક્રિયા છે. ઓનલાઈન સુવિધાઓએ આ પ્રક્રિયાને વધુ સરળ બનાવી છે. યોગ્ય દસ્તાવેજો, ફીની ચૂકવણી અને RTOની ચકાસણી બાદ વાહનને કાયદેસર રજિસ્ટ્રેશન નંબર અને RC મળે છે, જે રસ્તા પર વાહન ચલાવવા માટે ફરજિયાત છે. RTOની વેબસાઈટ અથવા સ્થાનિક ઓફિસનો સંપર્ક કરીને ચોક્કસ માહિતી મેળવી શકાય છે.